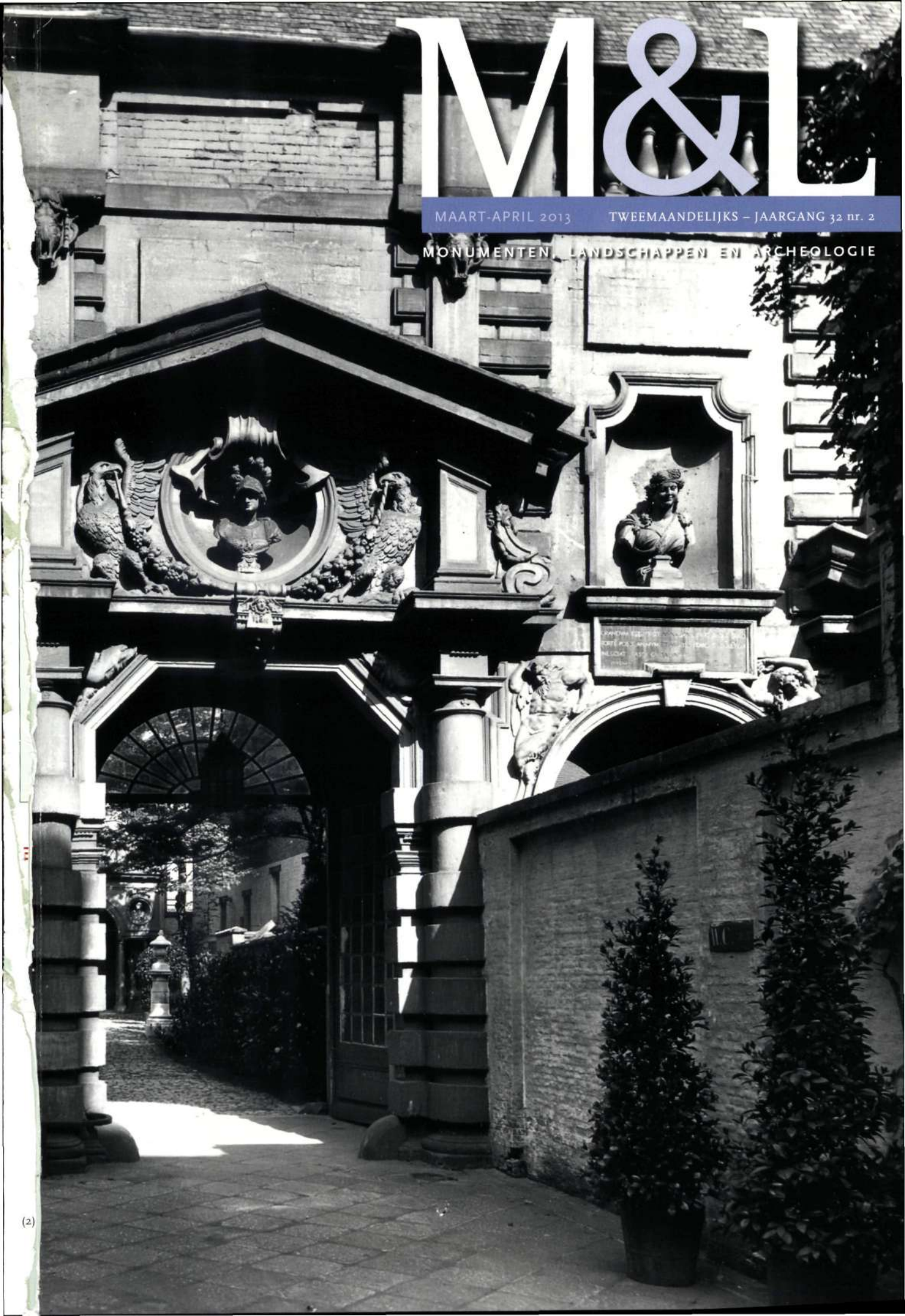

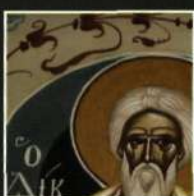
M&L

MAART-APRIL 2013

TWEEMAANDELIJKS – JAARGANG 32 nr. 2

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Natuurlijke hydraulische kalk - restauratie
 isolerend - dampopen - duurzaam - kalleien
 Passief Huis - UNILIT - CORICAL - innovatie
 sanerend - injecties moulures - voegen - pleister
 metselen - tadelakt - natuurlijke bindmiddelen
 esthetiek - vette kalk ...

Arte
 Constructo

Arte Constructo bvba
 Molenberglei 18 - 2627 Schelle - Belgium

Tel. +32 (0)3 880 73 73 - Fax +32 (0)3 880 73 70
www.artestructo.be - info@artestructo.be

De portiek van het Rubenshuis
vóór de Eerste Wereldoorlog
(© KIK Brussel)

Inhoud

Redactie

is Bouve

Redactie

irjan Buyle en
er Van den Hove

Redactie

irjan Buyle
dy De Graef
rman Van den Bossche
ter Van den Hove

Redactie

na Bergmans
Braeken
irc De Borgher
ton Eryvynck
Gyselinck,
theline Metdepenninghen
ster Nuytten
ul Van den Bremt
arten Van Dijk
omas Van Driessche
ristine Vanthillo
ge Verdurme
m Verhofstadt
ida Wylleman

Redactie

gard Goedleven
arcel M. Celis
De Schepper

edwig Van den Bossche
Suzanne Van Aerschot

Redactiesecretariaat

Diane Torbeyns
diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be
Tel. 02 553 16 13

Abonnementen*

België: 40 €
(losse nummers: 7 €)
Buitenland: 65 €
CJP- of studentenkaart: 28 €
Uw abonnement gaat
automatisch in
na overschrijving op rek. nr.
IBAN BE 48 3751 1109 8627
BIC-code BBRUBEBB
van Monumenten &
Landschappen
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

* Zonder schriftelijke opzegging
vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch
verlengd voor de volgende jaargang.
Tussentijds kunnen geen abbonemen-
ten worden geannuleerd.

Website

www.menl.be

Advertentiewerving

J. Casier - Brugge
jancasier.brugge@telenet.be

Vormgeving

Bart Delva

Druk

die Keure - Brugge

Fotografie

Oswald Pauwels

Verantwoordelijk uitgever

Sonja Vanblaere
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

6

**De dries van Sinaai.
Een plein met erfgoed-
waarde**

Regi De Meirsmen
en Geert Van der Linden

12

**"Teneinde de historische
werkelijkheid op een zo
volmaakt mogelijke wijze
te benaderen".**

**Emiel Van Aeverbeke
en de 'herscheping'
van het Rubenshuis**

Thomas Van Driessche

44

**Archeologisch onderzoek
op het plateau
van Caestert**

Marc Verhoeven

62

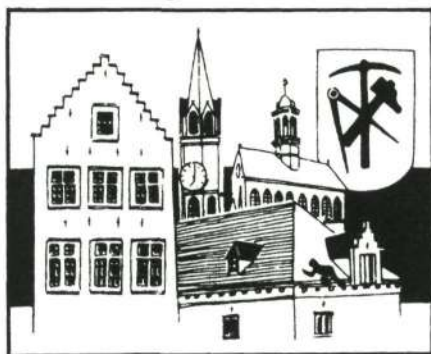
Summary

et tijdschrift M&L is opgenomen in
het Vlaams Academisch Bibliografisch
stand voor de Sociale en Humane
tenschappen en gevalideerd als tijd-
nift met peer review.

* verantwoordelijkheid voor de
publiceerde artikels berust uit-
wendig bij de auteurs. Alle rechten
voor het reproduceren, vertalen of
werken zijn voorbehouden.

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

Jeruzalemstraat 43
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: Moreels2@telenet.be

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom) • Muurschilderingen en stuc • Papier • Meubilair (wel en niet polychroom) • Leder • Begassing • Carton-pierre • Keramiek • Proefrestauraties • Artisanale kalkverf • Rotsbepleistering • Vooronderzoek bestekker • Meetstaten en ramingen

TEL.: 056 32 38 12
FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

SONCK Frédéric Restoratie & Renovatie

- Siermetselwerk
- Ruwbouw
- Gewelfbouw
- Bekisten en storten van betonnen trappen in bestaande gebouwen
- Steenkapperij: monelen, maaswerk, hogels, pinakel, kapitelen

- Natuursteenherstelling met minerale mortel
- Gips-, kalk-, leem- en cementpleisterwerk: 1 of 2 lagensysteem
- Lijstwerk - Consolidatie van verpoederd pleisterwerk
- Eigen productie van gebluste kalkdeeg
- Vloer- en wandbetegeling

Tel.: 0472/77.65.04 – Fax: 09/234.33.46
Registratienr.: 06.18.1.0

A. M. CONSULT bvba

AM Consult bvba
Anthonis de Jonghestraat 6A
B-9100 SINT-NIKLAAS
t: 03 780 61 53
f: 03 766 18 52
a.m.consult@skynet.be
www.amconsult.be

Uw partner voor het opsporen van de oorzaken van:

Vochtplekken
Waterinfiltraties
Schimmels
Condensvorming
Opstijgend vocht

Schade aan pleisterwerk
Betonrot
Houtaantasting door zwam
Houtaantasting door insecten
Regendoorslag

Door:

Gravimetrische vochtanalyse
Kwantitatieve zoutanalyse
RH en T datalogging
Endoscopie
Microscopisch onderzoek

in situ en/of in het labo ifv de onderzoeksmethoden

Wij leveren:

gefundeerd en praktisch behandelingsadvies
voor een efficiënte aanpak van het probleem

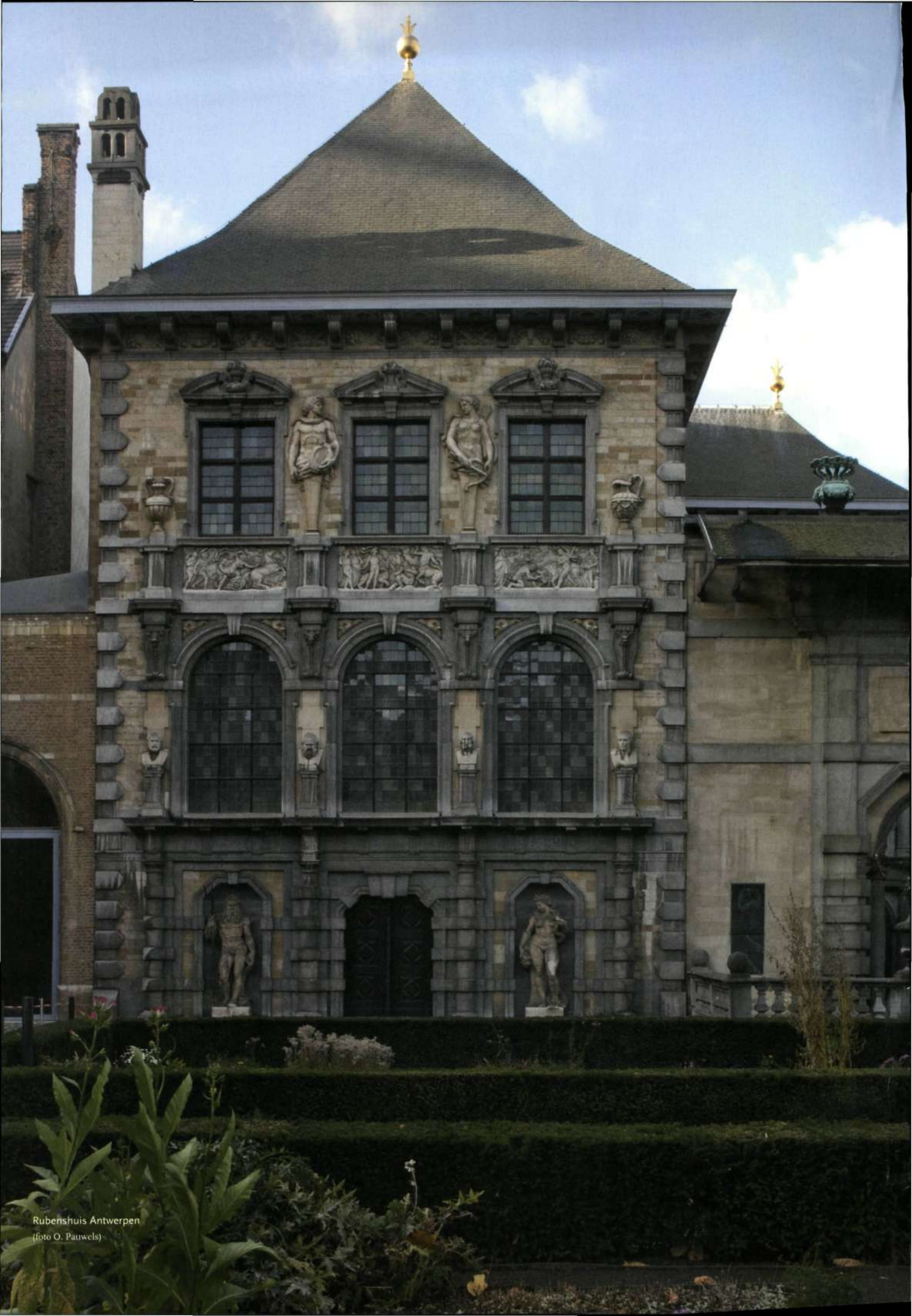

→ M&L ONLINE ←

M&L ...
dat is een tijdschrift
en een reeks met een traditie van 30 jaar!

Kennismaken?

Op onze website vind je een handig overzicht
en kan je bovendien uitgeputte tijdschriftnummers
gratis downloaden!

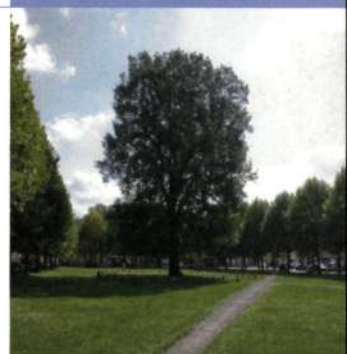

Rubenshuis Antwerpen
(foto O. Pauwels)

Generiek

Koninklijke *wastine* wordt kerkelijke dries

Regi De Meirsman en Geert Van der Linden wijden een artikel aan de geschiedenis en het wel en wee van de Dries van Sinaai, in oorsprong een gedegradeerd stuk bos, *wastine* genoemd, gelegen in het aloude *Koningsforeest* en dat in het begin van de 13de eeuw aan de Sint-Catharinakerk geschonken is. Vanaf de 16de eeuw duikt de benaming dries op. Er stonden opbrengstbomen, er weidde vee op het gras en er stond zelfs een staande wip opgesteld. In de loop der tijden werd het gebruik van de Dries ettelijke keren verkleind onder invloed van koning auto: de laatste keer in de 20ste eeuw. Ook een vrijheidsboom mocht niet ontbreken. Het is een vermoedelijk flink uit de kluiten gewassen zomereik.

"het huis zooals het was toen Rubens het bewoonde"

Weinig bezoekers van het Rubenshuis in Antwerpen zullen beseffen dat ze door een 'herscheping' uit de dertiger jaren van de 20ste eeuw lopen, en dan vooral wat het woonhuis en het *schilderhuys* betreft. De grootschalige restauratiecampagne en de bijhorende discussies en convergerende meningen worden tot in detail gereconstrueerd door Thomas van Driessche, die als voorbereiding op de restauratie van de portiek en het tuinpaviljoen de archiefbronnen en het iconografisch materiaal aan een nauwgezet onderzoek onderwierp.

Een versterking uit de ijzertijd

Een site uit de ijzertijd, op een indrukwekkende hoogte gelegen en met aarden wallen omgeven. Het is niet zo verwonderlijk dat aan de archeologische sporen op het plateau van Caestert traditioneel een militaire functie wordt toegekend. Maar is dat ook zo? In de jaren '70 van vorige eeuw werden er reeds opgravingen verricht op deze tot de verbeelding sprekende locatie. Recent gingen archeologen er opnieuw aan de slag. Archeoloog Marc Verhoeven legt een aantal puzzelstukken naast elkaar, geeft antwoorden, maar stelt ook heel wat nieuwe vragen.

De Dries van Sinaai. Een plein met erfgoedwaarde

Geert Van der Linden en Regi De Meirman

In het dorpscentrum van Sinaai, deelgemeente van Sint-Niklaas, ligt een plein dat Dries wordt genoemd. De geschiedenis van dit plein is sterk gekleurd door het gebruik door de mens in het verleden. De opbrengst van het plein stond hierbij centraal. Zo werd het gras doorgaans verkocht aan de meest biedende en werden er bomen geplant voor de houtopbrengst of voor de verkoop van hun vruchten. In de tweede helft van de 20ste eeuw veranderde het gebruik van de Dries en werden er sierbomen aangeplant. De Dries werd op 3 februari 1983 opgenomen in de bescherming als dorpsgezicht van het centrum van Sinaai. In deze bijdrage wordt ook aandacht besteed aan de eigenaar van dit plein door de eeuwen heen, aan de hand van de beschikbare documenten hierover.

De Dries van Sinaai anno 2011
(foto G. Van der Linden)

De eigendomstoestand van de Dries

Tijdens de vroege middeleeuwen ligt het gebied waarin het dorp Sinaai ontstaan is in het *Koningsforeest*. Een *foreest* is een jachtgebied dat sinds het in werking treden van het wildernisregaal toebehoort aan de Merovingische en Karolingische vorsten. Dit regaal bepaalt dat onbewoonde of schaars bewoonde gebieden eigendom zijn van de vorst. In onze streken zwaait later, door usurpatie of delegatie, de graaf van Vlaanderen er de scepter. Een *foreest* is dan ook in eerste instantie een juridisch begrip en kan bestaan uit bossen, *wastines*, waterpartijen en zelfs bewoningskernen. De bewoners kunnen echter wel gebruiksrechten laten gelden op gronden van de graaf. In de middeleeuwen is het de gewoonte om vee te laten grazen rondom een bewoningskern. Als dit een bos is, dan kan dit na verloop van tijd, door een te hoge begrazingsdruk, 'degraderen' tot een *wastine*. Het landschapsbeeld van een *wastine* is dus een weinig beboomde vlakke met een overwegend grazige plantengroei (1).

De vroegste vermelding van de Sinaaise dries dateert uit het begin van de 13de eeuw. In 1219 schenkt Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen, aan de Sint-Catharinakerk van Sinaai 6 bunder *wastine* of 8 ha in de onmiddellijke omgeving van dit gebouw. De schenking dient voor het onderhoud van de priesters, die in deze kerk instaan voor de eredienst. De grond moet altijd vast en verzekerd eigendom blijven van de kerk, waaraan de gravin deze oorkonde verleent (2).

Slechts in 1571 wordt voor de eerste maal voor de bovenvermelde *wastine* het woordje dries gebruikt, in een document dat over Sinaai handelt (3).

Aangezien de naam dries dan pas opduikt, gaat het wellicht om de overname van het woord, naar analogie met de Doornzeledries en waarschijnlijk ook andere pleinen in het noorden van Oost-Vlaanderen (4). De percelen in kwestie blijven in het bezit van de kerk.

In de 17de en de 18de eeuw wordt de dries Kerkendries genoemd en de eigenaar wordt als pro memorie vermeld volgens het land- en kaartenboek van de hand van landmeter Anthonis Van Landeghem uit 1668-1670 (5). De Kerkendries is dus openbaar bezit. Uit de kerkrekeningen van de Sint-Catharinakerk blijkt dat de opbrengsten van kerkhof en dries naar de kerk vloeien (6). Voor deze kerk zijn de kerkrekeningen uit het Ancien Regime bewaard tussen 1648 en 1792.

Toch wordt de Dries ook gebruikt voor activiteiten die niet vermeld zijn als inkomsten of uitgaven in de kerkrekeningen of, met andere woorden, activiteiten waarop de kerk geen vat heeft. Wat wel nog te traceren is via het kerkarchief, is de staande wip of *gaepers*, die er nog stond in de 20ste eeuw. Deze wip is ook ingetekend op de kaart van graaf de Ferraris van circa 1775. Ook in de kerkrekeningen wordt terloops melding gemaakt van de boogschutters. Zo lezen we in de rekeningen van de 18de eeuw dat de schutters schade hebben toegebracht aan de noten!

In het midden van de 19de eeuw ontstaat een polemiek over de eigendomstoestand van de dries, ingezet door de pastoor van Sinaai (7). Op basis van de oorkonde van de gravin uit 1219 beschouwt hij de dries eigendom van de kerk. Hij schrijft op 9 september 1858 een brief naar de arrondissementscommissaris. Al op 24 september vergadert de gemeenteraad over het schrijven van 18 september van de arrondissementscommissaris.

De gemeenteraad machtigt het college van burgemeester en schepenen om een overeenkomst uit te werken met de kerkfabriek, om eens en voor altijd de rechten van de gemeente onbetwistbaar te doen vaststellen. In hun overweging stellen ze onder andere dat de gemeente sinds *ongeheugelyken tyd* eigenaar is van het dorpsplein. Om hun bewering kracht bij te zetten, vermelden ze diverse activiteiten, die doorgaan op het plein zonder de tussenkomst van de kerk. We citeren in dit verband dat er een jaarmarkt en een kermis georganiseerd worden; dat er verschillende publieke gebouwen staan; dat het plein gebruikt wordt door bijna iedereen om te vlassen, hooi te drogen; dat er op het plein een *gaeipers* van de handboogmaatschappij geplaatst is. In de gemeenteraadszitting van 20 oktober 1876 wordt de overeenkomst bezegeld. De kerkfabriek krijgt een subsidie van 2300 Belgische franken (8) en ziet af van de rechten op de dries. Ze behoudt evenwel haar rechten op het

kerkhof en de straat met haar beplanting tussen de kerk en de pastorie. De subsidie zal gebruikt worden voor de aankoop van een nieuw orgel.

Houtig erfgoed op de Dries

De oudste kaart waarop de Dries van Sinaai is afgebeeld, is de figuratieve kaart van 1668-1670 van de parochie Sinaai. Hierop is te zien dat de dries met bomen beplant is en doorkruist wordt door een diagonaal pad van het noordwesten naar het zuidoosten. Tussen de kerk met kerkhof en de dries zijn twee gebouwen ingetekend. Vermoedelijk is één daarvan het parochiehuis. Ook op de kaart van graaf de Ferraris van circa 1775 staan bomen vermeld op de Dries én op het kerkhof. De kerkrekeningen bevestigen dat er ook bomen op het kerkhof staan. De oudste vermelding in deze rekeningen dateert uit 1655, waarbij er sprake is van het omhakken van bomen.

Een interessant resultaat van dit archiefonderzoek was dat de boomsoorten vermeld worden en voor het kerkhof gebeurt dat al in 1666. Er worden olmen, sparren en notelaars aangeplant. In 1668 worden tevens 23 opgaande eiken geplant in de buurt van de kerk.

Vanaf 1670 brengen de notelaars op het kerkhof op: de noten worden verkocht aan de meest biedende. Uit de teksten is niet af te leiden welk beroep de verschillende kopers hebben.

Natuurlijk worden de okkernoten in de eerste plaats gekocht om ze op te eten. Daarnaast worden de bolsters van de noten gebruikt om wol te kleuren en halfrijpe noten kunnen ingemaakt worden (9).

In 1694 wordt gestart met een jaarlijkse verkoop van

De Dries ca. 1904, gezicht op de zuidoosthoek met dubbele rij olmen langs de zijden en de Vrijheidsboom
(fotoarchief G. Tallir)

De Dries ca. 1930 gezicht van uit de noordwesthoek met een dubbele rij olmen langs de zijden, de Vrijheidsboom, de *gaeipers* (staande wip) en de kiosk
(fotoarchief G. Tallir)

noten die op de kerkendries geoogst worden.

Door de jaren heen wordt al eens melding gemaakt van aanplanten van jonge notenbomen. De verkoop van noten stopt na 1776. Men kan veronderstellen dat de opbrengst van de notenverkoop zo sterk gedaald is, dat het niet meer de moeite loont. Al in 1767 worden notelaars verkocht.

Vermits in 1776 voor de eerste maal beuken vermeld worden, is het aannemelijk dat de notelaars vervangen worden door beuken. Nu nog staan er beuken langsheen het kerkhof ter hoogte van de Edgard Tinelstraat.

Tijdens de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw vernemen we weinig over het reilen en zeilen van de Dries. Wel keurt de gemeenteraad in zitting van 18 december 1883 de verkoop van 22 olmen goed, die langs de noord- en oostzijde van het *markplein* staan. In potlood staat genoteerd dat ze 40 jaar oud zijn (10). De toestand van de beplanting van de Dries in het begin van de 20ste eeuw kunnen we aflezen op een reeks foto's uit die tijd. Maar in de zitting van 30 oktober 1919 wordt beslist de volgende generatie olmenbomen te laten vellen.

Tussen de twee grote oorlogen worden opnieuw olmen in dubbele rij aangeplant. In volle oorlogstijd verzoekt de provinciegouverneur ad interim in zijn brief van 30 maart 1944 aan al zijn Oostvlaamse gemeentebesturen om beplantingen uit te voeren. De Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen had de aandacht van de gouverneur op het aanplanten van bomen gevestigd, omdat er overal te lande zoveel bomen geveld waren.

Het gemeentebestuur van Sinaai neemt deze aanbeveling meer dan ter harte. Al voordat het bericht op de gemeentelijke administratie belandt, heeft het gemeentebestuur een plan laten opstellen door Florent Hutsebaut-De Cock, aannemer van openbare werken. Het voorstel van deze aannemer dateert van 29 februari 1944. Langs beide zijden van de Dorpsstraat, de westzijde van de Dries, zouden kogel-acacia's (*Robinia pseudoacacia* L. 'Umbraculifera') (11) geplant worden. Behalve aan de noordzijde van de Dries, de kant van het gemeentehuis, werd aan de andere zijden een dubbele rij lindes (*Tilia platyphyllos* Scop.) (12) voorzien. De boomkwekerij die de bomen zou leveren was A. Raman en zonen, Boschkant 3 in Wetteren (13). Dit plan is uitgevoerd. Op een foto uit 1947 (14) staat een dubbele rij pas aangeplante bomen te pronken. De lindebomen zijn later verwijderd ter gelegenheid van aanpassingen aan de breedte van de omliggende rijbanen in het begin van de jaren 50. Slechts één rij lindes werd behouden langsheen de vroegere Dorpsstraat aan de westkant van de dries. De kogelacacia's zijn aangeplant, maar ze zijn bij de heraanleg van de Dorpsstraat in het begin van de 21ste eeuw verwijderd.

De dries in 1947, gezicht langs de oostelijke zijde met een dubbele rij pas aangeplante bomen achter de stoet ter ere van Edgard Tinel
(fotoarchief G. Tallir)

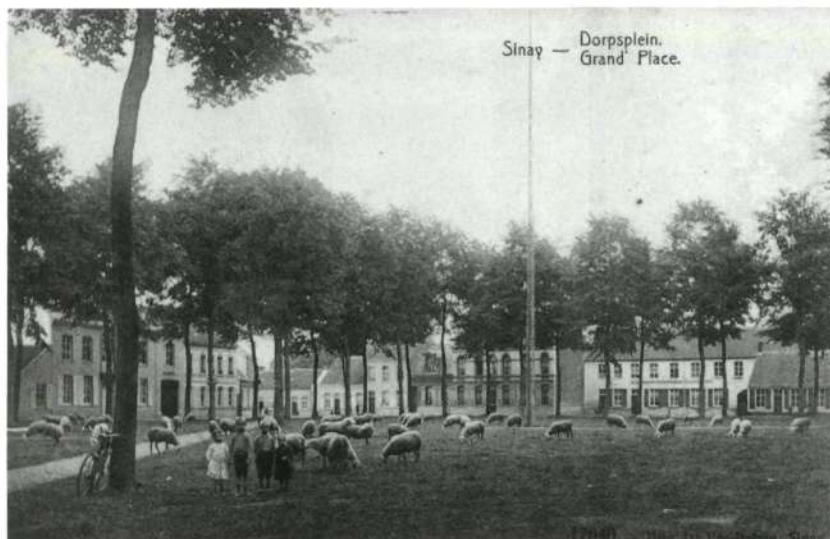
Ter hoogte van het kerkhof werd toen een dubbele rij Hollandse linde (*Tilia x europaea* L.) aangeplant.

Op basis van het gemeenteraadsbesluit van 2 augustus 1952 (15) waarin de gemeenteraad akkoord gaat om 30 *sierraadbomen* aan te planten, zijn 30 gewone platanen (*Platanus x hispanica* Münchh.) aangeplant die er nu nog staan. Wie de beplanting heeft uitgevoerd is moeilijk te achterhalen, omdat de archiefgegevens te beperkt zijn. Op de foto prijkt alleszins een pas aangeplante bomenrij naast de oudere lindesrij.

De grazige dries

Ook uit de kerkrekeningen vernemen we dat dries en kerkhof met gras zijn ingezaaid. Uit die rekeningen blijkt ook de jaarlijkse verpachting of verhuring van het gras. Of de pachters of huurders het gras maaiden of hun vee lieten grazen, is niet helemaal duidelijk. Wel staat vast dat pas aangeplante bomen met doornig materiaal of met boekweitstro omwikkeld werden om schorsvraat tegen te gaan. Er was dus duidelijk een vorm van begrazing. Meer dan waarschijnlijk gaat het om een nabegrazing onder begeleiding van een herder. In de 17de en de 18de eeuw is het immers gebruikelijk het vee op stal te houden om daar gevoederd te worden. Schapen zullen er waarschijnlijk wel altijd

De Dries in 1965, gezicht vanuit de noordwesthoek: van rechts naar links de rij overgebleven lindes uit 1947 en de rij platanen uit 1952
(fotoarchief G. Tallir)

De Dries ca. 1910 begrazing met schapen
(fotoarchief G. Tallir)

gegraasd hebben. Minstens tot in het begin van de 20ste eeuw is dit gebeurd.

Naast de inkomsten van de algemene verhuur van het gras en de verkoop van bomen, zijn er nog andere inkomsten gerelateerd aan de kerkendries. Stukken driesgrond worden verpacht aan mensen die aan de Dries wonen. Voor enkele pachters wordt gespecificeerd waarvoor ze hun stukje dries gebruiken. Cornelis Eeckelaert heeft er een *cuyphuys* (16). We vermoeden dat deze Eeckelaert een azijnmaker is. Daarnaast zijn er jaarlijks twee personen die op de Dries een kaatsspel hebben en eentje zelfs met een rollebaan. Alles gebeurt op basis van cijns-pacht, meestal met een looptijd van negen jaar. Deze verpachting neemt een einde in 1686. Eventjes kan Simon Duyck, wagenmaker van beroep, nog een stukje van de Dries huren voor het leggen van zijn

Huidig uitzicht van de Dries met de vrijheidsboom
(foto G. Van der Linden)

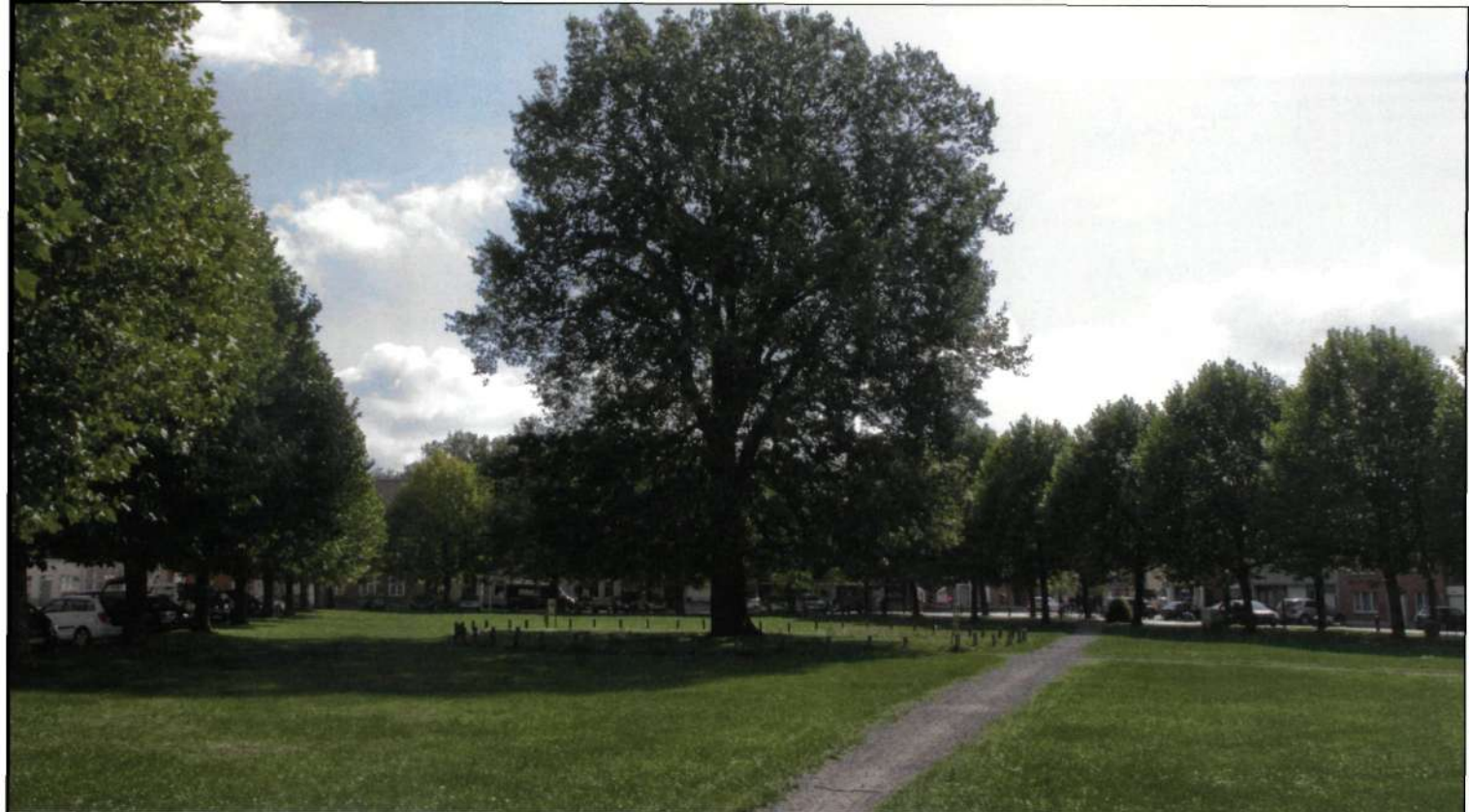

hout. Daarna is het definitief gedaan met de cijnsverpachting aan specifieke personen.

Het grasveld van de Dries zelf is in de tweede helft van de 20ste eeuw verkleind ten voordele van 'koning auto', een laatste maal rond 1968. Een plan in het stadsarchief toont ons ook nog een voorstel om de Dries bijna helemaal te vertuinen, met aanleg van siertuintjes langs de oostzijde. Een negatief advies van de Dienst van het Groenplan (Ministerie van openbare werken) heeft dit plan gelukkig doen stopzetten, zodat de eenvoud van de Dries bewaard is (17).

Een vrijheidsboom

Vanaf de verovering van 'België' door de Franse Republiek komt het gebruik in voege om vrijheidsbomen aan te planten. Al in 1792 planten de Franse troepen bij hun veroveringstocht vrijheidsbomen. Op 20 Ventose van het jaar III (18) verplicht de leiding van de provincie Oost- en Zeeuws-Vlaanderen (het latere Scheludedepartement) alle schepencolleges een vrijheidsboom aan te planten indien die van 1792 verdwenen is. Dit bevel wordt vermeld in de resolutieboeken van Sinaai en de meier zal deze boom aanplanten zoals opgenomen is in actum van 7 april 1795 (19). Volgens de kroniek van bakker Geubels, inwoner van Sinaai, wordt hij tijdens de boerenkrijg in 1798 omgehakt (20). In het archief van de gemeente Sinaai is hiervan niets terug te vinden. Maar volgens De Smaele en Tollebeek worden de bomen opnieuw aangeplant na de boerenopstand (21). Inderdaad meldt bakker Geubels in zijn kroniek dat hij opnieuw werd aangeplant op 10 november 1799. Of de zomereik die ongeveer in het midden van de Dries geplant werd, de vrijheidsboom uit 1799 is kunnen we niet hard maken. Even wel wordt in latere notulen van de gemeenteraad en beraadslagingen van het schepencollege nergens nog melding gemaakt van een aanplanting van een vrijheidsboom. Wanneer de gemeenteraad van 30 oktober 1919 beslist om de olmen op de Dries te kappen, valt dit niet bij iedereen in goede aarde. Getuige daarvan is een pamflet opgesteld als een overlijdensbericht, waarin de olmen ten grave gedragen worden. Interessant in deze tekst is dat de zomereik hierin als een *Oranje Vrijboom* wordt aangeduid. Bijna een halve eeuw later, op 23 februari 1950, gebruikt provinciaal raadslid Weytens het woord *vrijheidsboom* in zijn schrijven aan de gemeente Sinaai. Al bij al is de mening op basis van de stamomtrek dat deze boom een respectabele leeftijd heeft. In het Waasland is hij daardoor een van de hoogste, dikste en oudste zomereiken. Bovendien is hij op de Dries een beeldbepalend object met een mooie representatieve groeivorm.

DE VRIJHEIDSBOOM

De op 14 september 2011 geactualiseerde meetgegevens uit de inventaris *Houtige Beplantingen met erfgoedwaarde*:

Quercus robur L. (zomereik)

Stamomtrek gemeten op een hoogte van 150 cm boven het maaiveld: 413 cm

De kruindiameter: 22 meter

Totale hoogte: 26 meter

Hoogte takvrije stam: 6,5 meter

Als besluit kan gesteld worden dat op de 'altijd groene' Dries van Sinaai steeds bomen stonden. In oorsprong zijn het opbrengstbomen, maar vanaf het midden van de 20ste eeuw zijn het sierbomen. De combinatie van vrijheidsboom met de bomen en het grasveld heeft een verankering in vroeger tijden, waardoor de erfgoedwaarde van de Dries van Sinaai duidelijk is aangetoond.

Geert Van der Linden is tuin- en landschapsarchitect en erfgoedonderzoeker bij het agentschap Onroerend Erfgoed.

Regi De Meirsmen is als landbouwkundig ingenieur en gepensioneerd erfgoedonderzoeker.

Eindnoten

- (1) TACK G., VAN DEN BREMT P. en HERMY M., *Bossen van Vlaanderen: een historische ecologie*, Leuven, 1993; VAN DEN BREMT P. en DE MEIRSMAN R., *De Stroopers in het vizier*, in *M&L*, jg. 29, nr. 4, 2010, p. 33.
- (2) VLEESCHOUWERS C., *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent. Deel II Regesten der Oorkonden*, band 1, 1983, p. 181 (Oorkonde nr. 20); Stadsarchief Sint-Niklaas (SASN), Modern Archief Sinaai, nr. 1933.
- (3) Mededeling van Luc Van Durme: Stadsarchief Gent (SAG), Penningkohieren (PK) 28/274, 48 v.1571: *lygghende tsynaey aenden driesch*
- (4) VAN DURME L., *Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 70, 1998, p. 168.
- (5) Rijksarchief Beveren (RAB), Gemeentelijk Oud Archief Sinaai, nr. 78 (Toegang GO38).
- (6) RAB, Kerkfabriek Sinaai nrs. 23-144 (Toegang KF43).
- (7) Een omstandig relaas van dit feit vinden we terug in: *Twisten om de Sinaaise Dries*, in *Synai- Sinay- Sinaai; een dorp rond de Dries*, 2010, p. 39-52.
- (8) Omgerekend komt dit op ongeveer 400.000 Belgische franken (mededeling Ludo Hemelaer)
- (9) CHOMEL N., *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en kunstwoordenboek*, Leiden, 1778, p. 2328-2332.
- (10) SASN, Modern Archief Sinaai, nr. 43.
- (11) Nomenclatuur van de soorten volgens: DE KONING J. en VAN DEN BROEK W., *Dendrologie van de Lage Landen*, 14de druk, Zeist, 2009. De aannemer vermeldt het synoniem *Bolacacia* (*Acacia inermis*).
- (12) De soort wordt door de firma Hutsebaut in de omgangstaal als Hollandse linde aangeboden. *T. platyphyllos* is echter de zomerlinde, terwijl de bastaard *T. x europaea* L. de Hollandse linde is. Deze verwarring kwam vaak voor in vroeger tijden.
- (13) SASN, Modern Archief Sinaai, nr. 2029.
- (14) De foto wordt gedateerd op basis van het huldigingfeest ter ere van Edgard Tinel dat in 1947 plaatsvond.
- (15) SASN, Modern Archief Sinaai, nr. 48.
- (16) Ons baserend op het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) heeft Cornelis Eeckelaert een azijnmakerij. Ook niet helemaal uit te sluiten is dat deze Cornelis een kuiper is.
- (17) SASN, Modern Archief Sinaai, nr. 2107.
- (18) RAB, Fonds Scheldepdepartement (toegang nr. 9), nr. 3088/2.
- (19) RAB, Oud Gemeentearchief Sinaai, nr. 23.
- (20) BOGAERT A., *De kroniek van bakker Geubels*, in *Sinaiek*, jg. 1, 2005, p. 23-25.
- (21) DE SMAELE H. en TOLLEBEEK J., *Politieke representatie*, Leuven, 2002, p. 286.

De Dries van Sinaai
(foto G. Van der Linden)

“Teneinde de historische werkelijkheid op een zo volmaakt mogelijke wijze te benaderen”.

Emiel Van Averbeké en de ‘herscheping’ van het Rubenshuis

Thomas Van Driessche

De portiek en de gevel van het
schilderhuys in 1993
(foto O. Pauwels)

Het Rubenshuis in Antwerpen, dat sinds 1936 beschermd is als monument, is een van de meest bezochte musea in Vlaanderen. Slechts weinige bezoekers staan erbij stil dat de portiek en het tuinpaviljoen de enige onderdelen uit de tijd van Rubens zijn, die min of meer intact bewaard bleven. Het woonhuis en het atelier zijn grotendeels herbouwd in de jaren 1939-1946 naar een ontwerp van stadshoofdbouwmeester Emiel Van Averbek. Vandaag zijn de portiek en het tuinpaviljoen opnieuw aan restauratie toe. Op verzoek van Ben van Beneden, conservator van het Rubenshuis, voerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed in 2009 een archiefonderzoek uit naar de herschepping van het Rubenshuis, ter voorbereiding van de geplande restauratie. De opzet ervan was tweeledig: enerzijds achterhalen hoe de restauratie van de portiek en het tuinpaviljoen in de jaren 1939-1946 verlopen was; anderzijds nagaan wat de restauratieopvattingen van Emiel Van Averbek waren, en hoe hij zijn keuzes gemotiveerd heeft. In deze bijdrage worden de onderzoeksresultaten samengevat en wordt de herschepping in een bredere historische context gesitueerd (1).

Beknopte geschiedenis van het Rubenshuis (17de-19de eeuw)

In 1608 keerde Peter Paul Rubens (1577-1640) na een verblijf van acht jaar in Italië terug naar Antwerpen, waar hij het jaar daarna trouwde met Isabella Brandt. Hij nam toen tijdelijk zijn intrek bij zijn schoonouders in de Kloosterstraat. In 1610 kocht hij een huis met een bijbehorend grondstuk aan de Vaartstraat, die nu Wapper heet. In de verkoopakte wordt het pand beschreven als *“eene huysinge met eender groter poorten, plaetse, gaelderije, coeckene, camers, gronde ende allen den toebehoorten met noch eenen bleijckhove daerneffens suytwaert gelegen”* (2).

In de volgende jaren liet Rubens zijn huis verbouwen en uitbreiden in Italiaanse stijl. Hij stond bekend als liefhebber en kenner van zowel de antieke als de eigentijdse Italiaanse architectuur. Tijdens zijn verblijf in Italië had hij een studie gemaakt van de paleizen in Genua die hij in 1622 in boekvorm zou publiceren (*Palazzi di Genova*). In zijn bibliotheek stonden architectuurtraktaten van Vitruvius, Sebastiano Serlio, Vincenzo Scamozzi, Jacob Francart en Salomon de Caus (3).

Toen Rubens en zijn echtgenote in 1615 of begin 1616 naar het huis aan de Vaartstraat verhuisden, waren de bouwwerkzaamheden nog volop aan de gang. Zo sloot de beeldhouwer Hans van Mildert op 2 november 1616 namens Rubens een contract af met een schrijnwerker voor het maken van twee trappen in Rubens' huis. Op 12 mei 1618 schreef Rubens aan sir Dudley Carleton, de Engelse ambassadeur in Den Haag, dat hij dat jaar ‘nog enkele duizenden guldens’ aan de verbouwing van zijn huis had uitgegeven (4). De exacte chronologie van de werkzaamheden is niet bekend bij gebrek aan archiefbronnen.

In 1621 waren het huis en de tuin zo goed als voltooid. Het geheel bood een prachtige aanblik. Het huis bestond uit twee vleugels die door een monumentale portiek in barokstijl met elkaar verbonden waren. De rechtervleugel bestond uit een nieuw gebouwd atelier of *schilderhuys*, waarvan de gevels grotendeels met trompe-l'oeilschilderingen versierd waren. De linkervleugel bestond uit het 16de-eeuwse woonhuis in Brabantse bak- en zandsteenstijl. Rubens had er een kunstkamer aan toegevoegd alsook een halfronde en overkoepelde beeldengalerij voor zijn collectie antieke beeldhouwkunst. Achter in de tuin stond een tuinpaviljoen, precies op de aslijn van de middelste arcade van de portiek (5).

Maison Hilverue à Anvers dit l'hostel Rubens 1684, gravure van Jacob Harrewijn naar een tekening van Jacob van Croes

Parties de la Maison Hilverue à Anvers 1692, gravure van Jacob Harrewijn naar een tekening van Jacob van Croes: de portiek is weggelaten om de blik op het schilderhuys vrij te maken

In zijn huis aan de Wapper heeft Rubens het grootste deel van zijn leven gewerkt en gewoond. De meeste van zijn kinderen werden er geboren. Zijn eerste echtgenote Isabella Brandt en zijn oudste dochtertje overleden er. In dit huis kwam het grootste deel van zijn meesterwerken tot stand. Hij ontving er de groten van zijn tijd: de aarts-hertogen Albrecht en Isabella, de koningin-moeder van Frankrijk Maria de' Medici, de hertog van Buckingham en de kardinaal-infant (6). Hij zelf overleed er op 30 mei 1640, dertig jaar nadat hij het huis aan de Wapper had gekocht.

Na zijn dood woonde zijn tweede echtgenote Helena Fourment nog vijf jaar in het huis. Na haar huwelijk met Jan Baptist van Broeckhoven verhuurden de erfgenamen van Rubens het pand. Van 1648 tot 1660 werd het huis bewoond door William en Margaret Cavendish, die voor het bewind van Oliver Cromwell naar Antwerpen gevlucht waren (7). In 1660 verkochten de erfgenamen van Rubens het huis aan Jacomo van Eyck. Diens weduwe verkocht het in 1680 aan haar broer, de priester Hendrik Hillewerpe. Van beide transacties zijn de verkoopakten bewaard gebleven, met een beschrijving van de gebouwen (8).

Hillewerpe liet twee gravures van het huis maken door Jacob Harrewijn naar tekeningen van Jacob van Croes, de eerste in 1684, de tweede in 1692. Op de eerste zijn de portiek en het achterliggende tuinpaviljoen afgebeeld, met aan de rechterzijde het *schilderhuys* en aan de linkerkant het woonhuis. De tweede gravure toont de tuin met aan de rechterkant het *schilderhuys* en aan de linkerkant het tuinpaviljoen. Op deze gravure zijn ook de straatgevels, een tot huiskapel omgevormde beeldengalerij en een vertrek met een koepelvormige zoldering afgebeeld. De prenten van Harrewijn zijn de enige iconografische bronnen uit de 17de eeuw waarop het Rubenshuis in zijn geheel te zien is. Ze waren dan ook de belangrijkste inspiratiebron voor de herschepping van het Rubenshuis in de jaren 1939-1946, al stond Emiel Van Averbek tamelijk sceptisch tegenover deze prenten, zoals verder zal blijken.

Tijdens de eerste helft van de 18de eeuw wisselde het Rubenshuis nog enkele keren van eigenaar, maar voor zover bekend gaf dit geen aanleiding tot grootschalige verbouwingen. De trompe-l'oeilschilderingen van het *schilderhuys* waren omstreeks 1750 nog steeds zichtbaar, zoals Jacobus van der Sanden (1726-1799), secretaris van de Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen, getuigt (9).

In 1763 kwam het huis in het bezit van ridder Charles Nicolas Joseph de Bosschaert de Pret, die

De portiek vóór de Eerste Wereldoorlog
(foto KIK)

het ingrijpend liet verbouwen. De gevels aan de straatzijde werden afgebroken en herbouwd volgens de toenmalige mode. Het oude 16de-eeuwse woonhuis werd grotendeels gesloopt en vervangen door een nieuwbouw. De halfronde beeldengalerij die Rubens tegen het woonhuis had aangebouwd en die Hillewerf tot huiskapel had omgevormd, bleef evenwel behouden. De achtergevel van het atelier werd twee meter verder in de tuin gebracht en het dak werd in verhouding verlengd. Tegen de achterzijde van de portiek werd een gang gebouwd om de beide vleugels van het huis met elkaar te verbinden. Hiervoor moest de portiek verhoogd worden. Het atelier kreeg een nieuwe tussenverdieping met bijbehorende vensteropeningen. De gevels werden opnieuw bepleisterd en de trap van Hans van Mildert werd uitgebroken (10). Na de verbouwingen maakte François Mols, een kunstliefhebber die de situatie vóór 1763 nog gekend had, een plattegrond van de vroegere toestand, louter op basis van zijn herinnering, en hij voegde er een beschrijving van de vertrekken aan toe. Het plan van Mols werd in de 19de eeuw door architect Jos Schadde omgezet in een grondplan, dat later gepubliceerd werd door Max Rooses (11).

Toen ridder Charles Nicolas Joseph de Bosschaert in 1792 overleed, kwam het huis in het bezit van zijn zoon Charles-Jean-Joseph. In 1798 werden de gebouwen door de Fransen opgeëist, die ze als gevangenis gebruikten voor tot verbanning veroor-

deelde geestelijken. Later kwam het huis weer in het bezit van de familie de Bosschaert, die het andermaal liet aanpassen aan de noden van de tijd. Kort vóór 1840 werd het huis in twee helften opgesplitst, die als afzonderlijke woningen verhuurd werden. De huiskapel werd gesloopt en op de binnenplaats werd een scheidsmuur opgetrokken (12).

Uiteenlopende restauratieopvattingen: Henri Blomme versus Paul Buschmann

In de 19de eeuw ontstond in Antwerpen een ware Rubenscultus (13). Het tweede eeuwfeest van Rubens' overlijden in 1840 en het derde eeuwfeest van zijn geboorte in 1877 gaven telkens aanleiding tot grote feestelijkheden. Nadat het stadsbestuur in 1876 op initiatief van burgemeester Leopold de Wael het woonhuis en de bijbehorende drukkerij van de familie Plantin-Moretus had aangekocht om het als museum in te richten, ontstond het idee om ook het Rubenshuis te verwerven en in zijn oude glorie te herstellen. In 1880 deed het stadsbestuur een eerste bod op het pand, maar de familie de Bosschaert ging er niet op in (14).

In 1908 deed de stad een nieuwe poging om het Rubenshuis aan te kopen. Er werd een comité opgericht om de aankoop en de restauratie voor te bereiden. Tot dit comité behoorden onder meer Max Rooses (1839-1914), conservator van het museum Plantin-Moretus en eminent Rubenskenner, en

Replica van het Rubenshuis op de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel. De versieringen van het *schilderhuys* werden uitgevoerd in halfverheven beeldhouwwerk

(uit BLOMME H., *La maison de Rubens, pavillon de la Ville d'Anvers à l'Exposition Universelle de Bruxelles 1910, reconstitution par Henri Blomme*, Antwerpen, 1910)

Replica van het Rubenshuis op de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel. Het interieur was weelderig gedecoreerd met nagemaakt marmer, goudleer en gebeeldhouwd eikenhout

(uit BLOMME H., *op. cit.*)

Henri Blomme (1845-1923), architect en leraar architectuur aan de Koninklijke Academie van Antwerpen. Op initiatief van deze laatste besloot de stad een replica van het Rubenshuis te bouwen op de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel, die als Antwerps paviljoen zou fungeren. Blomme zelf leverde de bouwtekeningen voor het paviljoen, dat grotendeels werd uitgevoerd in *staff* (gewapend gips) en pleister (15). Het nabootsen van historische gebouwen op wereldtentoonstellingen was in die tijd niet ongebruikelijk (16).

Blomme baseerde zich voor zijn replica op de prenten van Harrewijn, het plan van Mols, diverse schilderijen van Rubens en zijn tijdgenoten en de archiefbronnen die Max Rooses aan het licht gebracht had. Het beeld van het Rubenshuis dat uit deze bronnen naar voren kwam, was echter verre van volledig. De lacunes in de historische kennis

Replica van het Rubenshuis op de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel. Blomme wist nog niet dat de portiek aan het eind van de 18de eeuw verhoogd was. In 1939 werd de portiek tot de oorspronkelijke hoogte teruggebracht

(uit BLOMME H., *op. cit.*)

van Blomme naar eigen zeggen aan "*door zich in te leven in de stijl van Rubens*" (17). Hij veroorloofde zich hierbij een ruime artistieke vrijheid. Zo liet hij de gevels van het *schilderhuys* versieren met bas-reliëfs en borstbeelden, hoewel Max Rooses van mening was dat de versieringen oorspronkelijk uit trompe-l'oeilschilderingen bestonden. Het interieur liet hij weelderig decoreren met imitatiemarmer en imitatiegoudleer. Van het atelier van Rubens maakte hij een 'salon' met luchters, een schrijftafel en een klavecimbel. Zijn fantasievolle en romantische 'reconstructie' oogstte veel succes bij het publiek. Blijkbaar wilden vele bezoekers maar al te graag geloven dat de prins der schilders in een echt paleis woonde.

Na afloop van de Wereldtentoonstelling werden de pleisteren borstbeelden en bas-reliëfs naar het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen overgebracht, om ze later te gebruiken voor de herschepping van het echte Rubenshuis, als de stad het eenmaal verworven zou hebben (18). Dat het stadsbestuur hiervoor de plannen van Blomme zou gebruiken, leek vanzelfsprekend. Dit was echter niet naar de zin van Paul Buschmann (1877-1924), de hoofdconservator van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. In zijn studie *Over Herstelling en Bestemming van het huis-Rubens* van 1914, die in 1938 postuum gepubliceerd werd, uitte hij felle kritiek op de plannen van Blomme: "*Wij gevoelen de behoefte niet, om in steen en marmer vereeuwigd te zien, hoe een negentiend'eeuwsch bouwmeester en zijne mede-*

werkers Rubens' stijl hebben opgevat, en met hoeveel handigheid zij zich hebben gewrongen in een kunstvorm, die de hunne niet was. En het nageslacht verwacht ook niet van ons, dat wij het zoo'n kunstmatige, willekeurige en onvermijdelijk valsche herschepping zullen nalaten. (...). Mijn hoofdargument tegen de voorgestelde restauratie is echter, dat ons daarin niet duidelijk zou worden gemaakt, wat echt en wat onecht is; integendeel, men zou bedrieglijke illusies bij ons willen opwekken. Men zou ons den indruk willen geven van een volledig, oorspronkelijk geheel; men zou ons willen doen gelooven dat Rubens' stappen hebben weerklonken door die gangen en galerijen, dat hij geleefd heeft in die kamers, gewerkt in dat atelier; men zou een schijn van authenticiteit willen geven aan een geheel, dat deze slechts ten deele bezit." (19).

Volgens Buschmann waren er onvoldoende sporen van het oorspronkelijke huis van Rubens bewaard om een historische reconstructie mogelijk te maken. De gegevens uit de iconografische en archivalische bronnen konden de lacunes in de historische kennis niet aanvullen: "Deze gegevens zijn echter verre van volledig; in menig opzicht schieten zij tekort: zij spreken elkaar zelfs herhaaldelijk tegen, en, alles bij elkaar genomen, zijn zij onvoldoende om ons een duidelijk beeld te geven van het huis zooals het was toen Rubens het bewoonde". Hij pleitte er dan ook voor om alleen de portiek en het tuinpaviljoen te restaureren en de bestaande gebouwen van het huis Bosschaert in te richten als museum. Hiervoor was geen dure restauratie nodig. Het kwam er integendeel op aan te zoeken naar een praktische, doeltreffende en degelijke inrichting, waarbij overbodige, opdringerige luxe vermeden werd (20). Buschmann raadde het stadsbestuur aan een voorbeeld te nemen aan het Rembrandthuis in Amsterdam, dat tussen 1907 en 1911 gerestaureerd was door Karel de Bazel (1869-1923). Deze had de voor- en achtergevel van het Rembrandthuis gerestaureerd, maar had afgezien van een reconstructie van het 17de-eeuwse interieur. Hij had bewust gekozen voor een eigentijdse inrichting die het pand geschikt maakte voor het tentoonstellen van prenten en tekeningen (21).

Begin 1914 vroeg de huurder van het Rubenshuis een vergunning aan voor de inrichting van een 'stoom-schrijnwerkerij' en een houtopslagplaats in de gebouwen. De aanvraag werd door de stad in eerste instantie geweigerd maar de huurder ging in hoger beroep bij de bestendige deputatie. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) besloot hierop het Rubenshuis te promoveren van de derde naar de eerste klasse der burgerlijke gebouwen. Ze raadde de stad tevens aan het pand desnoods te onteigenen (22). Begin juli werd het hoger beroep van de huurder door de bestendige deputatie verworpen (23).

De familie de Bosschaert had ondertussen te kennen gegeven dat ze bereid was het pand te verkopen (24). Maar kort daarop brak de Eerste Wereldoorlog uit zodat de verkoop niet kon doorgaan.

Na de oorlog was er geen geld meer beschikbaar voor een eventuele aankoop van het pand. Bij zijn overlijden in 1923 liet Henri Blomme 200.000 Belgische frank na aan de stad op voorwaarde dat deze som gebruikt zou worden voor de restauratie van het Rubenshuis (25). De herdenking van de 350ste verjaardag van Rubens' geboorte in 1927 zette het Rubenshuis opnieuw op de politieke agenda. Bij de opening van een tentoonstelling verklaarde schepen Lebon: "Het is een vlek op Antwerpen's kunstfaam dit Rubenshuis nog altijd te moeten missen" (26). Omdat de onderhandelingen met de eigenaar niets hadden opgeleverd, besloot de gemeenteraad in 1931 uiteindelijk het Rubenshuis te onteigenen.

Terwijl het onteigeningsproces aan de gang was, kreeg het restauratieconcept van Blomme steeds meer kritiek. In 1933 publiceerde Adriaan 'Ary' Delen, op dat ogenblik adjunct-conservator van het museum Plantin-Moretus, een boek met als titel *Het huis van P.P. Rubens, wat het was, wat het werd, wat het worden kan* (27). In navolging van Paul Buschmann pleitte hij ervoor het Rubenshuis een bestemming te geven als museum en als Rubensbibliotheek en Rubens-archief (28). Om dit doel te bereiken, was het volgens hem voldoende alleen de portiek en het tuinpaviljoen te restaureren en de bestaande gebouwen te bewaren en aan te passen aan de nieuwe bestemming.

In juli 1935 kende de rechtbank van eerste aanleg de eigenaar een onteigeningsvergoeding van ruim 4,3 miljoen frank toe, maar die nam hier geen genoegen mee en ging in hoger beroep (29). Het college van burgemeester en schepenen wachtte het eindvonnis niet af en gaf op 19 juli 1935 opdracht aan stadshoofdbouwmeester Emiel Van Averbekke om een ontwerp in te dienen voor de restauratie van het Rubenshuis (30).

Emiel Van Averbekke (1876-1946) had op dat ogenblik al een lange staat van dienst (31). Hij was zijn loopbaan begonnen in 1892 op het bureau van architect Emile Thielens. Van 1897 tot 1905 ontwierp hij als zelfstandig architect verschillende art nouveau-herenhuisen. In 1905 trad hij in dienst van de stad Antwerpen, waar hij zich opwerkte tot stadshoofdbouwmeester (1920). In het interbellum evolueerde zijn stijl naar de art deco en begon hij zich ook toe te leggen op de monumentenzorg. In 1925 werd hij lid van de KCML en tussen 1926 en 1930 leidde hij de restauratie van de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (32).

Het voormalige atelier van
Rubens vóór de restauratie,
ca. 1938
(foto Stadsarchief Antwerpen,
SA418093)

Het uitwerken van de voorstudie voor de restauratie van het Rubenshuis nam ongeveer tien maanden in beslag. Op 28 mei 1936 stuurde Van Averbeke een verslag naar het college waarin hij een analyse van de bestaande toestand maakte en verschillende restauratieopties formuleerde (33). Hij maakte al op de eerste bladzijde duidelijk dat er behalve de portiek en het tuinpaviljoen niets overgebleven was van het oorspronkelijke Rubenshuis. Het oude woonhuis was gesloopt en het atelier was ingrijpend verbouwd. Alleen het dak van het atelier scheen nog intact te zijn. Over het oorspronkelijke uitzicht van het Rubenshuis was bovendien erg weinig geweten. Zo waren de gevels van het atelier volgens sommigen beschilderd en volgens anderen versierd met half-verheven beeldhouwwerk. Hijzelf achtte een eenvoudige beschildering het meest waarschijnlijk. De gravures van Harrewijn, waarvan de eerste 44 jaar en de tweede 52 jaar na het overlijden van Rubens gemaakt werden, waren volgens hem weinig betrouwbaar. Hij sloot zelfs niet uit dat de versieringen pas na de dood van Rubens aangebracht werden. Mogelijk waren er nog sporen van de oorspronkelijke versieringen aanwezig onder de huidige bezetting. Maar het was verre van zeker dat deze sporen voldoende informatie zouden opleveren. Wie het Rubenshuis wilde herscheppen, zou

bijgevolg onvermijdelijk moeten terugvallen op veronderstellingen en louter fantasie.

Een restauratie 'genre Blomme' wees Van Averbeke af. Als het college hem opdracht gaf het Rubenshuis te restaureren *"volgens hetgeen naar allen schijn bestaan heeft"*, dan kon hij *"vanzelfsprekend geen kopie leveren van het werk van Blomme, wiens opvattingen niet met de werkelijkheid overeenstemden"*.

Het Rubenshuis kon volgens hem het best worden omgevormd tot een *Rubensseum*, een museum in combinatie met een documentatiecentrum, zoals wijlen Paul Buschmann voorgesteld had.

Dit *Rubensseum* zou kunnen bestaan uit een tentoonstellingszaal voor schilderijen, een prentenkabinet, een afdeling chalcografie, een Rubensbibliotheek en een Rubensarchief. Het Rembrandthuis in Amsterdam kon daarbij als voorbeeld dienen. Dit pand was niet in zijn oorspronkelijke toestand hersteld maar wel aangepast voor tentoonstellingen. Van Averbeke raadde het college aan alleen de portiek en het tuinpaviljoen te restaureren en de andere gebouwen ongewijzigd te laten: *"M.i. moet dus de herstelling van het Rubenshuis zich beperken tot het opknappen van de Arcade en het Paviljoen. Ik meen dat het verstandig ware de andere gebouwen ongewijzigd te laten en ze tot Museum in te richten"*. Hij vroeg het college uitdrukkelijk *"af te zien van een restauratie genre Blomme. Het ware dan beter de niet-voortzetting van het onteigeningsgeding in overweging te nemen en de geheele zaak onverlet te laten."*

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat Van Averbeke aanvankelijk geen voorstander was van een 'herscheping'. Hij deelde eerder de restauratieopvattingen van Buschmann en Delen. Het college van burgemeester en schepenen hield echter vast aan het plan om het Rubenshuis in zijn 'oorspronkelijke staat' te herstellen, een beslissing die al voor de Eerste Wereldoorlog genomen was. Het college zag wel af van een herschepping 'genre Blomme', rekening houdend met de kritiek van Delen en Van Averbeke. In plaats daarvan namen de beleidsmakers zich voor *"het huis van Rubens te doen restaureeren zooals het was ten tijde dat Rubens er zijn verblijf hield"*. Om dat doel te bereiken, moesten *"ernstige studies aangevat worden opdat vroegere onnauwkeurige opvattingen zouden worden vermeden en opdat de historische werkelijkheid op zoo volmaakt mogelijke wijze zou benaderd worden"* (34).

Dit restauratieconcept was in zekere zin een compromis tussen de restauratievisies van Blomme en Buschmann. Het concept van de algehele herschepping bleef gehandhaafd, maar de herschepping moest wel met de historische werkelijkheid overeenstemmen. Emiel Van Averbeke kon zich met dit compromis verzoenen. Hij was trouwens niet zozeer gekant geweest tegen een

herscheping op zich als wel tegen een herscheping 'genre Blomme', die niet met de werkelijkheid overeenstemde. In plaats van het ontwerp van Blomme te moeten uitvoeren, kreeg hij nu de mogelijkheid om zelf een ontwerp uit te werken.

Het onderzoek naar de bouwsporen van het oorspronkelijke huis

Op 15 juli 1937 werd het Rubenshuis eindelijk eigendom van de stad. De kosten voor de onteigening beliepen ruim 5,3 miljoen frank (35). Het Rubenshuis was ondertussen ook beschermd als monument volgens de nieuwe wet van 1931 (36). Het college gaf meteen opdracht aan Van Averbeké om de bestaande gebouwen te onderzoeken op sporen van het oorspronkelijke huis, zoals dichtgemetselde ramen, deuren en balkgaten. Alles wat door latere eigenaars was bijgebouwd, moest gesloopt worden.

In zijn verslag aan het college van 28 mei 1936 had Van Averbeké er reeds op gewezen dat de geschreven en iconografische bronnen elkaar tegen spraken en dat hij zich voor de restauratie in de eerste plaats zou moeten baseren op de bouwsporen die bij de afbraak van de latere toevoegingen aan het licht zouden komen. Het kwam er nu op aan zoveel mogelijk sporen terug te vinden. De beslissing om het Rubenshuis in zijn 'oorspronkelijke staat' te herstellen, was reeds genomen en het was onwaarschijnlijk dat het college erop zou terugkomen als de resultaten van het onderzoek tegenvielen.

Op 5 augustus 1937 begon de Dienst der Stadsgebouwen met het verwijderen van de bepleistering van de voorgevels. Er werden geen sporen van de oude gevels teruggevonden: de voorgevels aan de straatzijde bleken afgebroken en volledig herbouwd te zijn. Halverwege december 1937, toen het huis volledig ontruimd was, ging de afbraak van de bestaande gebouwen van start. Deze werken duurden ongeveer een jaar. Alle latere toevoegingen zoals tussenverdiepingen en tussenschotten werden stapsgewijze afgebroken. De pleisterlagen werden systematisch afgekapte om sporen van de oude roostervloeren terug te vinden.

Tijdens het onderzoek werd het 19de-eeuwse woonhuis grotendeels afgebroken. Van het atelier bleef slechts de ruwbouw over. De hoeveelheid puin was zo groot dat Dienst der Stadsgebouwen voor het wegvoeren ervan een beroep moest doen op een gespecialiseerd transportbedrijf. De stad beschikte niet over de nodige middelen om dit werk in eigen beheer uit te voeren (37). De nog bruikbare bouwmaterialen werden naar een magazijn gevoerd om ze later te hergebruiken. Tijdens de afbraak van de

oude gebouwen werden tal van foto's gemaakt, die men nu online kan consulteren via de Beeldbank van het Felixarchief (38).

De achterzijde van de portiek in 1938
(foto Stadsarchief Antwerpen, SA418095)

Op 21 januari 1938 besloot het college een *Comité voor de restauratie van het Rubenshuis* op te richten, teneinde een studie naar het oorspronkelijke Rubenshuis uit te voeren. In de vakliteratuur wordt dit comité meestal 'de Studiecommissie' genoemd. Van Averbeké had in zijn verslag van 28 mei 1936 de oprichting van een dergelijke commissie gevraagd, om hem bij te staan bij het opmaken van de plannen (39). De leden van de commissie waren: Camille Huysmans, burgemeester; Jules Somers, schepen van Openbare Werken; Olivier van Stratum, voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg te Antwerpen; Isidore Opsomer, directeur van het Hoger Instituut van Schone Kunsten; Emile Floors, oud-directeur van de Academie van Schone Kunsten; Adriaan Delen, conservator van het Stedelijk Prentenkabinet en Emiel Van Averbeké zelf (40). De commissie kwam voor het eerst bijeen op 23 mei 1938 (41). Camille Huysmans zat de eerste vergaderingen voor maar droeg het voorzitterschap daarna over aan Olivier van Stratum. Van Averbeké was secretaris van de commissie (42). In 1941 zou de Studiecommissie nog worden uitgebreid met Jozef Muls, directeur-generaal van het Bestuur der Schone Kunsten (43). Over de discussies die binnen de commissie gevoerd werden, is helaas weinig terug te vinden. Het verslagenboek van de commissie is niet meer aanwezig, noch in het Rubenshuis noch in het stadsarchief.

Op 23 juli 1938 zond Van Averbeké een verslag met zijn bevindingen naar burgemeester Camille Huysmans. Het was ongeveer 60 bladzijden lang en voorzien van 15 plannen (44). Voor elk onderdeel

van het huis probeerde Van Averbeké de oorspronkelijke toestand te achterhalen. Waar mogelijk toetste hij de informatie uit het bouwsporenonderzoek aan de geschreven en iconografische bronnen. Bij het verslag was een vragenlijst voor de leden van de Studiecommissie gevoegd waarin hij verschillende restauratieopties formuleerde met hun voor- en nadelen. Hij sprak slechts af en toe zijn persoonlijke voorkeur uit en liet de keuze meestal over aan de andere commissieleden.

Het onderzoek naar de bouwsporen had heel wat nieuwe gegevens opgeleverd, maar al bij al had Van Averbeké toch minder sporen teruggevonden dan hij gehoopt had. Er bleven nog heel wat vragen en onzekerheden omtrent het oorspronkelijke Rubenshuis bestaan. Dit moest onvermijdelijk aanleiding geven tot uiteenlopende interpretaties.

Met name tussen Van Averbeké en Delen bestonden heel wat meningsverschillen. Begin 1938 vroeg Frederik Clijmans, de directeur van de dienst voor Propaganda en Toerisme, zowel aan Delen als Van Averbeké een bijdrage te schrijven voor het nieuwe periodieke *Bulletin*, dat door zijn dienst werd uitgegeven om het brede publiek te informeren over de restauratie van het Rubenshuis. Delen schreef een bijdrage over de geschiedenis van het huis en Van Averbeké vatte de resultaten van zijn bouwsporenonderzoek samen (45). Toen Clijmans de bijdragen naast elkaar legde, constateerde hij dat beide auteurs elkaar op een aantal punten tegenspraken. Zo konden de bijdragen uiteraard niet gepubliceerd worden. Clijmans legde de kwestie voor aan de burgemeester, die de beide auteurs aanmaande om geen pennensrijd met elkaar aan te gaan. Van Averbeké ging er uiteindelijk mee akkoord zijn tekst aan te passen (46).

De financiering

In het najaar van 1938 gaf het college opdracht aan Van Averbeké om de plannen voor de herschepping van het Rubenshuis te ontwerpen. Die opdracht was dringend: het college hoopte dat het Rubenshuis nog vóór 30 mei 1940 voltooid zou zijn, wanneer de 300ste verjaardag van Rubens' overlijden zou worden herdacht (47). De financiële toestand van de stad liet echter niet toe om zowel de kosten van de onteigening als de kosten van de restauratie te dragen en daarbovenop de organisatie van de Rubensfeesten te financieren. Het college van burgemeester en schepenen vestigde zijn hoop dan ook op de regering. In het kader van de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen kon de stad een beroep doen op subsidies van de staat en de provincie. De stad hoopte daarenboven dat de

regering een bijzondere rijkssubsidie voor werkverschaffing zou toekennen. Dat laatste was echter niet zo vanzelfsprekend omdat de stad de restauratiewerkzaamheden in eigen beheer wilde uitvoeren terwijl de subsidies voor werkverschaffing in principe alleen aan ondernemingen toegekend konden worden. Het college hoopte echter dat de regering een uitzondering zou maken (48).

Begin 1936 schreef burgemeester Camille Huysmans een brief aan Philip Van Isacker, minister van Economische Zaken, waarin hij zijn bemiddeling vroeg om *een beduidende som* voor de restauratie van het Rubenshuis te verkrijgen (49). Van Isacker legde de aanvraag op 21 april 1936 voor aan de ministerraad. Die gaf opdracht aan minister François Bovesse, bevoegd voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, om de aanvraag verder te onderzoeken (50). Begin mei 1936 zegde Bovesse toe zowel de onteigening als de restauratie van het Rubenshuis te subsidiëren (51). Maar zijn opvolger, Julius Hoste, achtte zich niet gebonden door deze mondelinge toezegging. Toen schepen Jules Somers begin 1937 bij Hoste informeerde naar de mogelijkheid om een subsidie voor de onteigening en de restauratie van het Rubenshuis te verkrijgen, kreeg hij te horen dat er geen kredieten beschikbaar waren *“voor den aankoop van monumenten die stads-eigendom worden”*. De restauratiewerkzaamheden konden wel gesubsidieerd worden, maar alleen conform de wet van 7 augustus 1931. Een buitengewone subsidie kon de regering niet toekennen (52). Huysmans nam hier geen genoegen mee en drong aan op een grotere bijdrage van de regering. Hij kon hierbij rekenen op de steun van de Antwerpse pers en de publieke opinie. Op 23 november 1938 zond het college een brief aan de premier, Paul Henri Spaak, om *“een soliede hulp van den Staat”* voor de restauratie van het Rubenshuis te vragen. Het college betoogde dat de restauratie in het belang was van het hele land. Het was tenslotte *“een onderneming, waarvan het belang ver buiten onze stadsgrenzen reikt. Heel ons land is er bij betrokken. En het ontwerp heeft ook, internationaal, iets te beteekenen”*. Het college wilde ook een Rubenstentoonstelling organiseren en *“ten minste een documentaire film laten maken en, als het kan, een groot aangelegde film laten vervaardigen, in den trant van de Rembrandt-film of nog beter, die reklaam voor ons land zou kunnen maken over de gansche wereld”* (53).

Het college deed voor de financiering van de restauratie ook een beroep op de bevolking. Op het stadhuis werd daartoe een inschrijvingslijst geopend. Een inwoner van Antwerpen die anoniem wenste te blijven, gaf het goede voorbeeld door 25.000 frank te schenken. Volgens een pers-

mededeling van de stad drukte hij daarbij de wens uit “dat zijn gebaar navolging zal vinden bij het *Antwerpsche maecenaat*” (54). Begin 1939 werd een Financieel Comité voor het Rubenshuis opgericht om particuliere giften in te zamelen in binnen- en buitenland. Het bestond uit een veertigtal leden, vertegenwoordigers van Antwerpse kunstkringen en kunstliefhebbers die in het verleden de Antwerpse kunstcollecties verrijkt hadden. De voorzitter was Eric Sasse, schepen van Stadseigendommen en Propaganda. De ondervoorzitters waren Alfred Martougin, Willy Friling en Joseph Gevaert. Het comité lanceerde op zijn eerste vergadering het idee om een reeks bijzondere postzegels ten gunste van het Rubenshuis uit te geven. De minister van Posterijen was dit idee genegen en zette het licht op groen voor de uitgifte van een reeks Rubenszegels in de zomer van 1939 (55). De opbrengst van de Rubenszegels werd in een Bijzonder Fonds voor de restauratie van het Rubenshuis gestort, samen met de particuliere giften en het legaat Blomme. Op die manier werd de niet onaanzienlijke som van 1,7 miljoen Belgische frank bijeengebracht (56).

De kosten voor de restauratie werden in 1939 op circa 7 à 8 miljoen frank geschat. De totale kosten, inclusief de kosten voor de onteigening en de bijkomende werken zoals verwarming en elektriciteit werden geraamd op 15 miljoen frank. Daarbij kwamen nog de kosten voor de meubilering en verdere inrichting (57). De stad rekende voor de restauratie op de steun van de regering. Maar om de gewenste subsidies te verkrijgen, moesten tijd-rovende procedures gevolgd worden. Zo had de stad de voorafgaande toestemming nodig van het Ministerie van Openbaar Onderwijs, bevoegd voor monumentenzorg, en de provincie Antwerpen. Daarenboven moesten de plannen vooraf ter goedkeuring aan de KCML voorgelegd worden. In januari 1939 waren de plannen nog niet helemaal klaar omdat er binnen de Studiecommissie nog enkele ‘onopgeloste punten’ waren. Het college was echter van mening dat dit geen beletsel mocht zijn “om van nu af de voorbereidende en de grove werken te doen aanvatten, vermits geen tijd mag verloren gaan zo men, tegen 1940, iets positiefs wil verwezenlijkt hebben”. Op 13 januari 1939 gaf het college opdracht aan de Dienst der Stadsgebouwen om met de voorbereidende werkzaamheden te beginnen, hoewel het bevoegde ministerie hiervoor nog geen toestemming gegeven had. Het college wilde per se met de werkzaamheden beginnen om het Rubenshuis nog vóór het begin van de Rubensfeesten te kunnen voltooiën (58).

Begin maart 1939 ontving burgemeester Huysmans een brief van Edmond Glesener, directeur-generaal bij het Ministerie van Openbaar Onderwijs, waarin

deze betreurde dat de stad een aanvang had gemaakt met de werkzaamheden zonder de KCML te raadplegen en zonder dat de stad daartoe bij Koninklijk Besluit was gemachtigd. Dit was in strijd met artikel 3 van de wet van 7 augustus 1931 (59). Hij verzocht de burgemeester de plannen zo spoedig mogelijk voor te leggen aan de KCML. Huysmans antwoordde enigszins gepikeerd dat het niet zijn bedoeling geweest was de wettelijke procedures te negeren: verschillende leden van de Studiecommissie, onder wie Emiel Van Averbek, hadden namelijk ook zitting in de KCML en hij was ervan uitgegaan dat zij hun confraters op de hoogte hielden van de voortgang van het dossier. Daarenboven hadden de leden van de provinciale afdeling van de KCML geen opmerkingen gemaakt toen ze het Rubenshuis enkele weken eerder hadden bezocht (60).

Nogmaals uiteenlopende restauratieopvattingen: Ary Delen versus Emiel Van Averbek

Toen de restauratiewerkzaamheden van start gingen, werden de meningsverschillen tussen Van Averbek en Delen steeds groter. Op 30 maart 1939 schreef Delen een vertrouwelijke brief aan burgemeester Huysmans, waarin hij kritiek uitte op de restauratieopvattingen van de stadshoofdbouwmeester en zijn medewerkers: “Ik wil de technische kennis van de architecten niet in twijfel trekken, maar ... het mangelt deze heeren aan gezond esthetisch begrip. Het zal U, meen ik, wel zijn opgevallen dat er in den schoot der Commissie twee strekkingen tegenover elkaar staan, aan den eenen kant die welke het Rubenshuis niet wil herstellen zooals Rubens zelf het had gemaakt (dit is met een overwegend schilderachtig karakter) maar wel herbouwen met de mathematische droogheid van den architect die wil verbeteren wat hij meent “bouwkundige fouten van Rubens” te zijn geweest, aan den anderen kant die welke gewetensvol en volgens de bestaande dokumenten het huis van Rubens uit zijn puinen wil doen oprijzen.” Delen vroeg aan de burgemeester dat de Studiecommissie voortaan elke veertien dagen zou vergaderen. Zonder het voorafgaandelijke advies van de commissie zouden er geen bouw- of afbraakwerkzaamheden meer mogen plaatsvinden. De plannen van Van Averbek zouden eerst ter goedkeuring moeten worden voorgelegd aan de Studiecommissie en pas daarna aan de KCML. Delen was graag bereid deze kwestie nader te bespreken met de burgemeester. Hij stelde voor dat ook Opsomer en Vloors aan deze bespreking zouden deelnemen (61).

Begin april kwam het tot een open confrontatie tussen Van Averbek en Delen naar aanleiding van de restauratie van het *schilderhuys*. De plannen van Van Averbek voorzagen in een verhoging van het

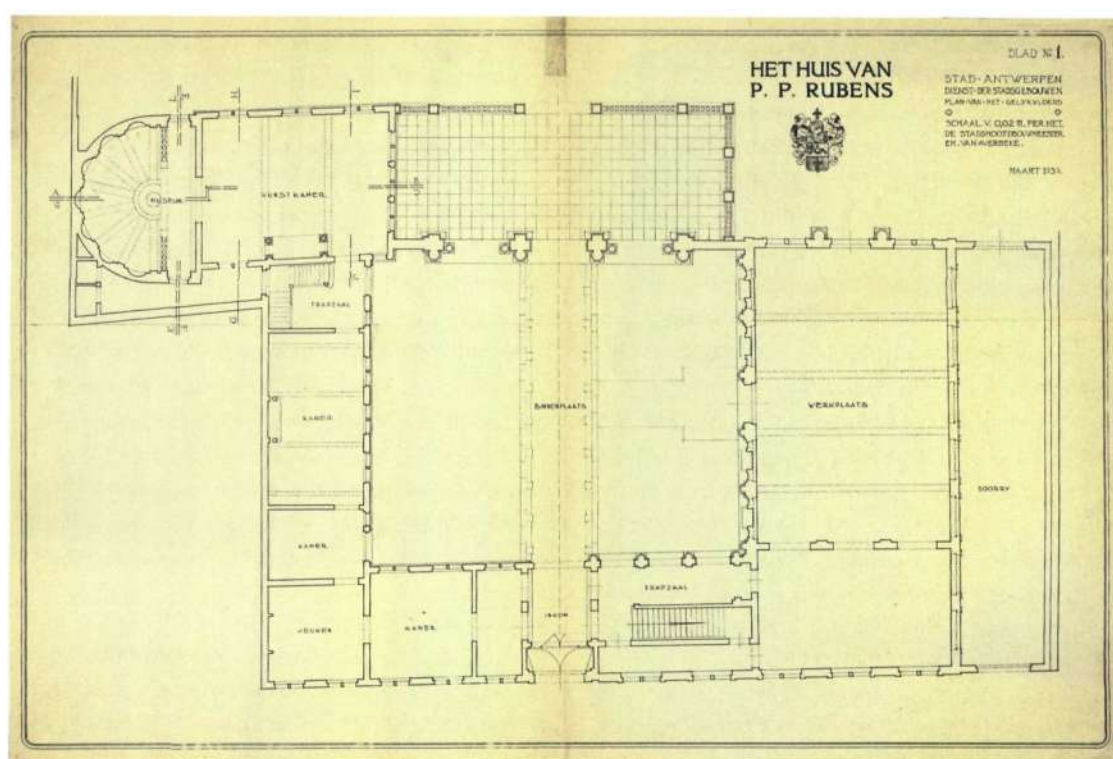
niveau van de zoldering. Delen en Vloors waren het hier niet mee eens en vroegen aan Van Averbeke om zijn plannen te wijzigen (62). Van Averbeke was daar niet toe bereid en protesteerde bij het college tegen de bemoeienissen van de twee commissieleden. Hij wenste zijn instructies van het college te krijgen en van niemand anders (63). Nadat Delen de burgemeester meegedeeld had dat hij zich met de werken zou blijven bemoeien zolang hij lid was van de Studiecommissie, schreef Van Averbeke op 20 april 1939 een brief aan de burgemeester waarin hij onomwonden met ontslag dreigde: *"Indien het werkelijk zoover komen moest, zou dit voor gevolg hebben dat de toestand daar voor mij onhoudbaar wordt en in dit geval zou ik, hoezeer het mij ook spijten zou, liever van dit uiterst moeilijk werk totaal afzien en iemand anders met hetzelfde gelast zien, n.l. iemand die de lieflijke namen verdragen kan welke Mr. Delen zoo maar iedereen, die hem niet in alles zijn zin geeft, naar het hoofd slingert. Als vakman, met circa veertig jaren praktijk achter den rug, heb ik wel het recht te beweren dat het niet Mr. Delen is welke kan oordeelen of ik een goed of slecht hersteller van oude gebouwen ben. De herstelling der torenspits van onze kathedraal en van andere monumenten, schijnen mij voldoende waarborgen te geven, waarvoor ik mij niet te schamen heb. Wat het Rubenshuis betreft, hier kan niet hersteld aangezien alles om zoo te zeggen verdwenen is; het gaat hier echter om een herbouwing. Bij gebrek aan positieve gegevens of plannen kan iedereen de herbouwing volgens zijn persoonlijke fantasie opvatten en hieromtrent van meening verschillen; zulks is trouwens het geval met al de auteurs die over het huis geschreven hebben"* (64).

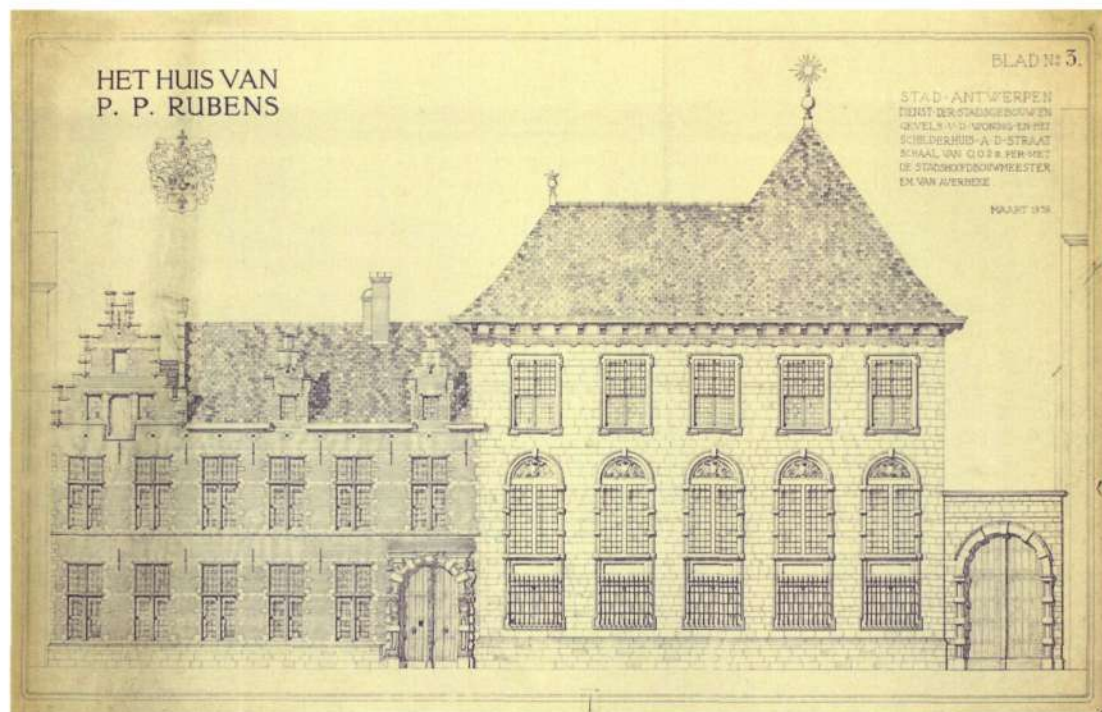
In zijn conflict met Delen kon Van Averbeke rekenen op de steun van Jules Somers, schepen van Openbare Werken. In een nota aan het college wees Somers erop dat de Studiecommissie slechts een adviserende bevoegdheid had. Het college had namelijk geen beslissingsbevoegdheid aan de commissie gedelegeerd. Als de plannen eenmaal waren goedgekeurd door het college en de KCML, mochten de leden van de Studiecommissie ze niet meer ter discussie stellen (65).

Op 7 april 1939 deed Van Averbeke het college mee dat de plannen klaar waren en dat hij ze op de eerstvolgende zitting van de KCML, gepland voor 22 april, zou toelichten (66). Op 27 april bracht een delegatie van de KCML een bezoek aan het Rubenshuis en twee weken later keurde de KCML de plannen goed. Ze feliciteerde Van Averbeke en vroeg slechts enkele kleinere aanpassingen (67). Het college had de plannen al goedgekeurd op 4 mei 1939 (68). Op 14 augustus 1939 verleende het Ministerie van Openbaar Onderwijs de machtiging voor de restauratie (69). Er werd echter geen subsidie toegekend omdat het college niet op de machtiging had gewacht om met de werkzaamheden te beginnen.

Bij de herschepping van het Rubenshuis werd Emiel Van Averbeke geholpen door drie architecten die verbonden waren aan de Dienst der Stadsgebouwen: Louis Huybrechts (1883-1952), Antoon De Mol (1891-1962) en Victor Blommaert (1912-1990). Over hun respectieve aandeel in de herschepping is slechts weinig bekend. Huybrechts voerde samen

Plattegrond van de benedenverdieping het Rubenshuis door Emiel Van Averbeke, 1938 (Planarchief KCML, AO 279_M)

Plan van de voorgevels van het Rubenshuis aan de straatzijde, Emiel Van Averbeké 1938 (Planarchief KCML, nr. 281-3)

met Van Averbeké het onderzoek naar de bouwsporen uit (70). De Mol nam de leiding van de werkzaamheden op zich na de dood van Van Averbeké in 1946 maar hij was reeds eerder bij de herschepping van het Rubenshuis betrokken (71). Blommaert ontwierp diverse architecturale en ornamentale details voor het *schilderhuys* en leverde ook de bouwtekeningen voor het interieur van de halfronde beeldengalerij van Rubens (72). Een andere naaste medewerker van Van Averbeké was hoofdconducteur Theo Ruyten, die belast was met het dagelijks toezicht op het bouwterrein.

De Tweede Wereldoorlog

Door de Duitse inval in België op 10 mei 1940 werden de werkzaamheden opgeschort maar reeds op 18 juni 1940 werden ze hervat (73). De Rubensfeesten, die gepland waren voor 20 mei, gingen uiteraard niet door, maar in augustus 1940 eiste de Duitse militaire overheid dat de stad alsnog een herdenkingsplechtigheid zou organiseren. Waarnemend burgemeester Leo Delwaide, die de naar Londen uitgeweken Camille Huysmans verving, weigerde en verklaarde nog liever ontslag te nemen. De *Militärverwaltung* stelde daarop zelf een programma voor de feestelijkheden samen. Er werd een vergadering op het stadhuis belegd, waaraan van Belgische zijde burgemeester Delwaide, van Stratum en Opsomer deelnamen en van Duitse zijde *Stadtkommissar* dr. Walter Delius (74) en *Kulturreferent* dr. Werner Reese. Er volgde een heftige discussie. De Belgische zijde trachtte de feestelijkheden tot een minimum te beperken en wilde geen ontvangst op het stadhuis. De burgemeester stelde als sprekers

Van Zype en Muls voor; de Duitsers weigerden de eerste en stonden erop dat de Duitsgezinde historicus Rob Van Roosbroeck een toespraak zou houden. Om zijn eisen kracht bij te zetten, zou Reese naar verluidt zijn pistool op het bureau van de burgemeester gelegd hebben (75).

De Rubensherdenking vond uiteindelijk plaats op 16 en 17 november 1940. Het programma omvatte onder meer een uitvoering van de Rubenscantate van Peter Benoit en een tentoonstelling van Rubensgrafiek in het Museum voor Schone Kunsten. Er werden ook vier Rubenslezingen gehouden door respectievelijk twee Duitse en twee Vlaamse academici: dr. Hans Kruse uit Siegen, prof. Wilhelm Pinder uit Berlijn, Jozef Muls en Rob Van Roosbroeck. De Rubensherdenking werd duidelijk ingeschakeld in de cultuurpolitiek van de *Militärverwaltung*. In zijn welkomstwoord wees *Stadtkommissar* Walter Delius, die evenals Rubens in Siegen geboren was, op de nauwe verwantschap tussen de Vlaamse en Duitse kunst. Hij dankte de stad Antwerpen ook voor de herschepping van het Rubenshuis: "*Rubens ist uns damit der große Beweis, daß deutsche und flämische Kunst und weitergehend deutsche und flämische Kulturauffassung aufs engste miteinander verwandt sind, da sie aus dem gleichen Quell des nordisch-germanischen Lebensgefühls strömen. Insofern begrüßen wir es, daß uns das 300. Todesjahr des großen Kunstmalers und nicht minder großen Menschen Gelegenheit bietet, die enge Verbindung des Deutschtums mit dem Flamentum auf diesem Gebiet der Kunst zu betonen und herauszustellen. (...) Der Stadt Antwerpen danken wir, daß sie uns durch die Veranstaltung dieser Gedenkfeier solche Stunden der*

De gerestaureerde straatgevels van het Rubenshuis in mei 1941
(uit CLIJMANS F., *Rondom den wederopbouw van het Rubenshuis*, Antwerpen, 1941, nr. 20)

De gevel van het atelier op de binnenplaats in maart 1941
(*Ibidem*, nr. 17)

Erhebung und Besinnung ermöglicht, wie wir Deutschen ihr auch dafür dankbar sind, daß sie das Andenken ihres größten Sohnes der Nachwelt durch die Errichtung des Rubenshauses in einer wundervollen Form für immer erhalten wird (77).

In het najaar van 1940 deed zich op het bouwterrein een nijpend tekort aan bepaalde bouwmaterialen voor, waardoor de werkzaamheden vertraging dreigden op te lopen. De beeldhouwer August Amorgasti bijvoorbeeld kon zijn werkzaamheden in november 1940 niet meer voortzetten bij gebrek aan pleister. Van Averbeké verzocht het college daarom een aanvraag voor het vrijgeven van 600 kg pleister te richten tot de *Militärverwaltung* (78). In april 1941 moest de plaatsing van het buitenhoutwerk worden

stopgezet bij gebrek aan lijnolie. Al het schrijnwerk voor het Rubenshuis, zowel binnen- als buitenwerk, werd gemaakt van eikenhout. Het buitenhoutwerk werd, vóór de plaatsing, bestreken met twee lagen lijnolie voor de goede bewaring. Van Averbeké deelde het college mee dat hij geen lijnolie meer kon vinden. Deze olie mocht niet meer verkocht worden zonder de toestemming van de Warencentrale voor *Scheikundige Producten* in Brussel. Hij verzocht het college dan ook "aan deze Warencentrale een vraag te willen zenden tot het bekomen van 100 l. lijnolie" en hij voegde eraan toe: "Deze vraag moet officieel door het Stadsbestuur gedaan worden en er dient in het bijzonder vermeld dat deze olie bestemd is voor de restauratie werken van het Rubenshuis.- Het ware wellicht gewenscht de tussenkomst van den Heer Dr. Delius, Kommissar voor de Stad Antwerpen, in te roepen" (79). Drie weken later kreeg de stad toestemming om 100 liter lijnolie voor het Rubenshuis aan te kopen (80). Volgens Floris Prims, de toenmalige archivaris van de stad Antwerpen, heeft Walter Delius ervoor gezorgd dat de restauratie van het Rubenshuis kon worden voortgezet terwijl bijna alle andere bouwwerkzaamheden aan stadsgebouwen werden stilgelegd (81).

Begin 1942 – de ruwbouw was bijna klaar – moesten de werkzaamheden worden stilgelegd bij gebrek aan geld. Verschillende steenhouders kregen een ontslagaanzegging (82). De stad vestigde nu al haar hoop op de staat. Op 4 maart 1942 schreef burgemeester Delwaide een brief aan de commissaris-generaal voor 's Lands Wederopbouw met een vraag om subsidie. Hij wees erop dat de stad reeds 10 miljoen frank besteed had, nagenoeg 75 procent van het totaal bedrag van meer dan 13 miljoen frank dat voor de restauratie, met uitzondering van de meubilering, nodig was. Hij sprak de hoop uit dat het Commissariaat-Generaal de resterende 25 procent zou subsidiëren (83). De burgemeester herinnerde aan "de hoge culturele en nationale betekenis van de restauratie van het huis van Rubens" en merkte tevens op "dat zonder dezen financieelen steun vanwege het Rijk, de restauratiewerken onherroepelijk zullen moeten stilgelegd worden". De stad diende tevens een dossier in met de plannen van Van Averbeké en berekeningsnota's van de kosten van de uitgevoerde en nog uit te voeren werkzaamheden.

Het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw (CGLW) was op 29 juni 1940 door de bezetter opgericht om de oorlogsschade te herstellen en de economie weer op gang te brengen. Op lange termijn had het CGLW tot taak de Belgische industrie in te schakelen in de Duitse economie (84). Aan het hoofd ervan stond Charles Verwilghen, vóór de oorlog secretaris-generaal van het Ministerie

van Arbeid en Sociale Voorzorg. Het CGLW bestond uit drie diensten, Tewerkstelling, Wederopbouw en Oorlogsschade. De Dienst voor Wederopbouw omvatte vier onderafdelingen: Planologie, Stedebouw, Architectuur en Monumentenzorg (85).

Op 22 april 1942 zegde het CGLW toe de resterende werken, geraamd op 3.165.000 frank, voor 100 procent te subsidiëren. De stad Antwerpen diende hetzelfde jaar nog een aangepaste – hogere – raming in, en ook hiermee ging het CGLW akkoord. Het totale bedrag van de subsidie steeg uiteindelijk tot 5,6 miljoen frank (86). Dankzij deze financiële steun konden de werkzaamheden voortgezet worden. Menige arbeider die op het bouwterrein werkte, ontsnapte zo aan verplichte tewerkstelling in Duitsland. In september 1942 werkten ongeveer 45 arbeiders aan het Rubenshuis. De meesten onder hen waren specialisten (87). In de week van 19-24 april 1943 werkten nog 34 arbeiders op het bouwterrein, 26 geschoolde en 8 ongeschoolde (88). De restauratie verschaftte ook werk aan een achttiental beeldhouwers die tijdens de oorlog nauwelijks opdrachten kregen.

Met de steun van het CGLW kon nu ook werk gemaakt worden van de aanleg van de tuin. Op advies van Van Averbeké gunde het college de opdracht daartoe aan de tuinarchitect Georges Wachtelaer en de tuinbouwkundige Emile Draps (89).

Emiel Van Averbeké had zijn atelier ondertussen naar het Rubenshuis overgebracht. Zo kon hij de voortgang van de werkzaamheden van nabij volgen. Hij betrok eerst een lokaal op de benedenverdieping

maar toen het daar te rumoerig bleek, verhuisde hij naar een ruim vertrek op de eerste verdieping. Aan de toen nog kale muren hingen zijn schetsen en tekeningen (90).

In 1942 nam de Studiecommissie het initiatief om een tentoonstelling aan de wederopbouw van het Rubenshuis te wijden. Deze tentoonstelling vond plaats van 29 augustus tot 13 september 1942 in het huis Osterrieth. De grote blikvanger was een maquette van 4 x 4 m van het toekomstige Rubenshuis. De tentoonstelling bestond verder uit foto's van de toestand vóór en tijdens de restauratie, de restauratieplannen van Van Averbeké, een selectie van de kunstwerken die aan de stad geschonken waren ten behoeve van het Rubenshuis en enkele archeologische vondsten. Er werden 5922 toegangskaartjes verkocht, ter waarde van 11.849 frank. Dit bedrag werd gebruikt voor de meubilering en stoffering van het Rubenshuis (91).

Op 5 augustus 1942 vaardigde de Duitse militaire overheid een verordening uit waarbij bouwwerkzaamheden waarvan de totale kosten hoger waren dan 10.000 frank, aan een voorafgaande vergunning onderworpen werden. In de praktijk werden de meeste bouwaanvragen geweigerd en ook de aanvragen onder dit bedrag werden afgeremd. Het bouwverbod hield verband met de schaarste aan bouwmaterialen en de bouw van de *Atlantikwall* (92). Voor het Rubenshuis vroeg en kreeg de stad Antwerpen een tijdelijke opheffing van het bouwverbod (93). Toen de stad eind 1942 een aanvraag indiende om de *Baugenehmigung* te verlengen, rees er echter een probleem. Dr. Rosemann, *Chef des Kunstschutzdienstes beim Militärverwaltungschef* (94), vond de door Van Averbeké opgestelde kostenraming ten bedrage van 3.165.000 frank te hoog. De raming omvatte daarenboven uitgaven voor de inrichting van het interieur die niet als bouwwerkzaamheden beschouwd konden worden.

Hij verzocht hem dan ook om een onderhoud (95). Op 5 januari 1943 begaven Van Averbeké en hoofdconductor Theo Ruyten zich naar Brussel om Rosemann tekst en uitleg te verschaffen. Na dit onderhoud maakten ze een raming van de nog uit te voeren restauratiewerkzaamheden, die Ruyten op 14 januari 1943 voorlegde aan Rosemann (96). Van Averbeké schijnt echter onvoldoende tegemoet gekomen te zijn aan diens wensen want op 2 maart 1943 besliste de *Militärverwaltung* de *Baugenehmigung* niet te verlengen (97). Echt verrassend was dat niet want de raming vermeldde grote hoeveelheden bouwmaterialen die door de bezetter als *kriegswichtig* werden beschouwd: 14 m³ grint, 7 m³ Rijnzand, 18 m³ wit zand, 50 m³ Schelde-zand, 15 m³ zavel, 30 ton cement, 1000 kg wit cement, 5 m³ gemalen kalk, 3500 kg pleister, 10 m³ eikenhout, 4667 kg

Toestand in 1995 van de tuin, de tuingevel van het schilderhuys en de achterzijde van de portiek (foto O. Pauwels)

ijzer, 160 m eternietbuizen, 25 stuks T-stukken en elbogen (98) en 200 kg nagels. De totale kosten werden geraamd op 552.150 frank. Bijna al deze materialen konden ook gebruikt worden voor de bouw van bunkers. Daarbij kwam nog een raming voor de aanleg van de tuin ten bedrage van 328.000 frank (99).

Even zag het ernaar uit dat de werkzaamheden definitief stilgelegd zouden worden, maar op 15 april 1943 besloot de *Militärverwaltung* de bouwvergunning tot eind 1943 te verlengen (100). De werkzaamheden konden dus voortgezet worden. Op 6 december 1943 verkreeg de stad andermaal een verlenging. Die was geldig tot 1 mei 1944 en de *genehmigte Bausumme* bedroeg 3.165.000 frank. Op 28 april 1944 diende de stad opnieuw een aanvraag tot verlenging van de bouwvergunning in bij het CGLW. De *Militärverwaltungscheff* keurde ze op 8 juni 1944 goed. Het betrof *Bildhauer- und Spezialarbeiten am Rubenshaus* voor een bedrag van 250.000 frank. De vergunning was geldig tot 31 december 1944 (101).

Na de Bevrijding werd het CGLW afgeschaft en werden zijn leidende ambtenaren ontslagen. De taken van deze dienst werden grotendeels overgenomen door het Ministerie van Openbare Werken. Voor de restauratie van het Rubenshuis had dit echter geen gevolgen. De door het CGLW toegekende subsidies werden verder uitbetaald (102).

In 1958 werd een medaillon in brons met de buste van Emiel Van Averbeké op de tuingevel van de portiek aangebracht. De gedenkplaat werd ontworpen door de beeldhouwer Marc Macken (foto O. Pauwels)

Van 7 oktober 1944 tot 30 maart 1945 sloegen ruim 500 V1- en V2-bommen op de stad Antwerpen in, maar in het Rubenshuis werkten Van Averbeké en zijn medewerkers onverstoorbaar voort (103). Als blijk van erkentelijkheid voor zijn deskundigheid en toewijding verleende de stad Antwerpen hem op 26 maart 1945 de eretitel van Conservator van het Rubenshuis (104). Na zijn dood op 1 februari 1946 werden de werkzaamheden voortgezet onder de leiding van zijn medewerker Antoon De Mol.

Op 21 juli 1946 werd het Rubenshuis ingewijd door burgemeester Camille Huysmans. In de daaropvolgende weken bezochten meer dan 50.000 belangstellenden het pand. Op 20 oktober werd het Rubenshuis weer gesloten om een centrale verwarmingsinstallatie te plaatsen en om de grote trap te voltooiën (105). Eind 1946 vroeg de stad een bijkomende subsidie aan de regering voor de voltooiing van de restauratie en voor de interieurinrichting. De toenmalige premier Paul-Henri Spaak beloofde de nodige middelen snel beschikbaar te stellen (106). Op 14 juli 1947 zegde de minister van Openbare Werken een subsidie van 4,5 miljoen frank toe, die in de begroting werd opgenomen onder de rubriek *Rijksgelden voor Werkverschaffing* (107). In de lente van 1947 werd het Rubenshuis definitief opengesteld voor het publiek.

De restauratie van de portiek

Na deze toelichting van de historische context van het restauratieproject kan worden ingegaan op de restauratie van de portiek en het tuinpaviljoen. Centraal staat hierbij de vraag hoe Van Averbeké en de Studiecommissie hun keuzes gemotiveerd hebben. De eigenlijke restauratiewerkzaamheden zullen hier slechts summier behandeld worden (108).

In zijn tweede verslag aan het college van 22 juli 1938 besteedde Van Averbeké veel aandacht aan de portiek. Tijdens het onderzoek van de portiek had hij het oorspronkelijke draagvlak van de balusters van de bekroning teruggevonden. De beelden en de vazen die volgens de gravures van Harrewijn op de portiek stonden, konden er volgens hem nooit op bestaan hebben omdat de basis ervoor te smal was. De achterzijde van de portiek was niet architectonisch uitgewerkt en bestond in de tijd van Rubens uit een gewone muur die allicht met een pleisterlaag was afgewerkt. De arcades van de portiek waren oorspronkelijk met ijzeren hekken (*grillies*) afgesloten en de portiek was door de eeuwen heen van opeenvolgende verflagen voorzien. In zijn verslag aan het college nam Van Averbeké vier vragen op in verband met de *arkade*, zoals hij de portiek noemde: "Moet de natuurlijke kleur der

materialen behouden blijven of dient zij beschilderd? Moeten wij de arkade verlagen tot haar oorspronkelijke hoogte? Moeten wij de arkade langs den tuin een bouwkundige bewerking geven in den aard van den voorgevel? Moeten de grillies terug worden geplaatst? (er bestaat geen de minste teekening of aanduiding daarover)." Van Averbek adviseerde het college de portiek te verlagen, de verflagen te verwijderen en een architecturaal uitgewerkte achtergevel op te trekken. Deze laatste keuze motiveerde hij als volgt: "Om een goeden steun aan de arkade te geven, moet deze toch langs de tuinzijde verzwaaard worden en ter wille van het uitzicht langs daar is zekere bewerking toch gewenscht, wel niet zoo rijk als langs de binnenplaats, maar toch waardig genoeg om den tuin niet te ontsieren." (109).

Uit het dagboek der werken blijkt dat de eerste werkzaamheden aan de portiek plaatshadden op vrijdag 21 april 1939: *verf afbranden arkaden* (110). Een nota uit 1942, waarin Van Averbek een overzicht geeft van alle werkzaamheden die sinds

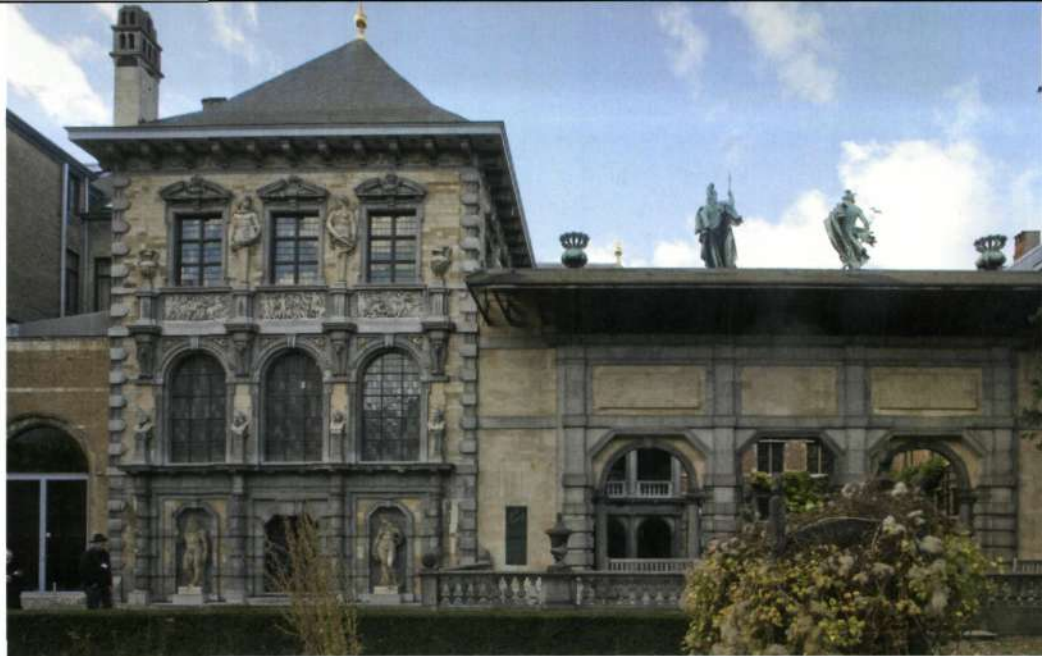
augustus 1937 waren uitgevoerd, bevestigt dat de verflagen verwijderd werden (111). Toch zijn er vandaag nog altijd sporen van de vroegere afwerkingslagen aanwezig (112). De eigenlijke restauratie ging van start in mei 1939. De portiek werd tot haar oorspronkelijke hoogte teruggebracht. In augustus en september 1939 kreeg de portiek een nieuwe achterzijde, naar een ontwerp van Van Averbek, bestaande uit Franse kalkzandsteen en blauwe hardsteen uit Henegouwen (113). Op 3 oktober 1939 werden betonnen balken in de portiek aangebracht voor het ontlasten van de bogen (114).

Op 10 en 11 mei 1940 werden al de werklieden – het waren er op dat ogenblik negen – opgevorderd "om dringende werken uit te voeren in het Museum voor Schone Kunsten" (115). De volgende dag werden maatregelen genomen om het beeldhouwwerk van de portiek te beschermen tegen oorlogsschade (116). De werkzaamheden aan de portiek werden vervolgens stopgezet en pas op 22 juli hervat (117).

De portiek en het tuinpaviljoen: in 1996 werd een luifel boven de portiek aangebracht om de degradatie van het beeldhouwwerk tegen te gaan (foto O. Pauwels)

De tuingevel van het schilderhuys
en de achterzijde van de portiek
(foto O. Pauwels)

Detailfoto van de portiek
(foto O. Pauwels)

Volgens de gravures van Harrewijn stonden er op de portiek twee beelden, die Mercurius en Minerva voorstelden (118). Hoewel Van Averbeké geen aanwijzingen had gevonden dat er ooit beelden op de portiek gestaan hadden, wenste de Studiecommissie toch bronzen replica's van deze beelden te laten maken. De beeldhouwer Edward Deckers kreeg opdracht om van elk beeld een model in klei maken, op een derde van de ware grootte.

Na goedkeuring door de Studiecommissie moest hij de beelden op volle grootte in klei uitvoeren, uiterlijk op 15 maart 1940. Daarna zouden ze gegoten worden door de NV *Compagnie des Bronzes* in Brussel, en dit uiterlijk op 1 juli 1940. De totale prijs bedroeg 137.000 frank (119). Ten gevolge van de Duitse bezetting kon de *Compagnie des Bronzes* de vooropgestelde einddatum niet halen en moest ze meermaals om uitstel verzoeken. Het beeld Mercurius werd uiteindelijk pas op 24 maart 1942 op de portiek geplaatst, het beeld Minerva een dag later (120).

Op wens van de Studiecommissie liet Van Averbeké ook bronzen replica's van de twee vazen maken die volgens de gravures van Harrewijn op de portiek stonden. Uit een brief van Van Averbeké aan het college van 4 februari 1941 blijkt dat de vazen toen reeds op de portiek geïnstalleerd waren en dat ze *een gunstige indruk* maakten (121). Uit vrees voor mogelijke beschadiging door luchtaanvallen in 1942 liet het college gipsen gietvormen en afgietsels van het beeldhouwwerk van de portiek maken door Antoine Hoefnagels (122).

De restauratie van het tuinpaviljoen

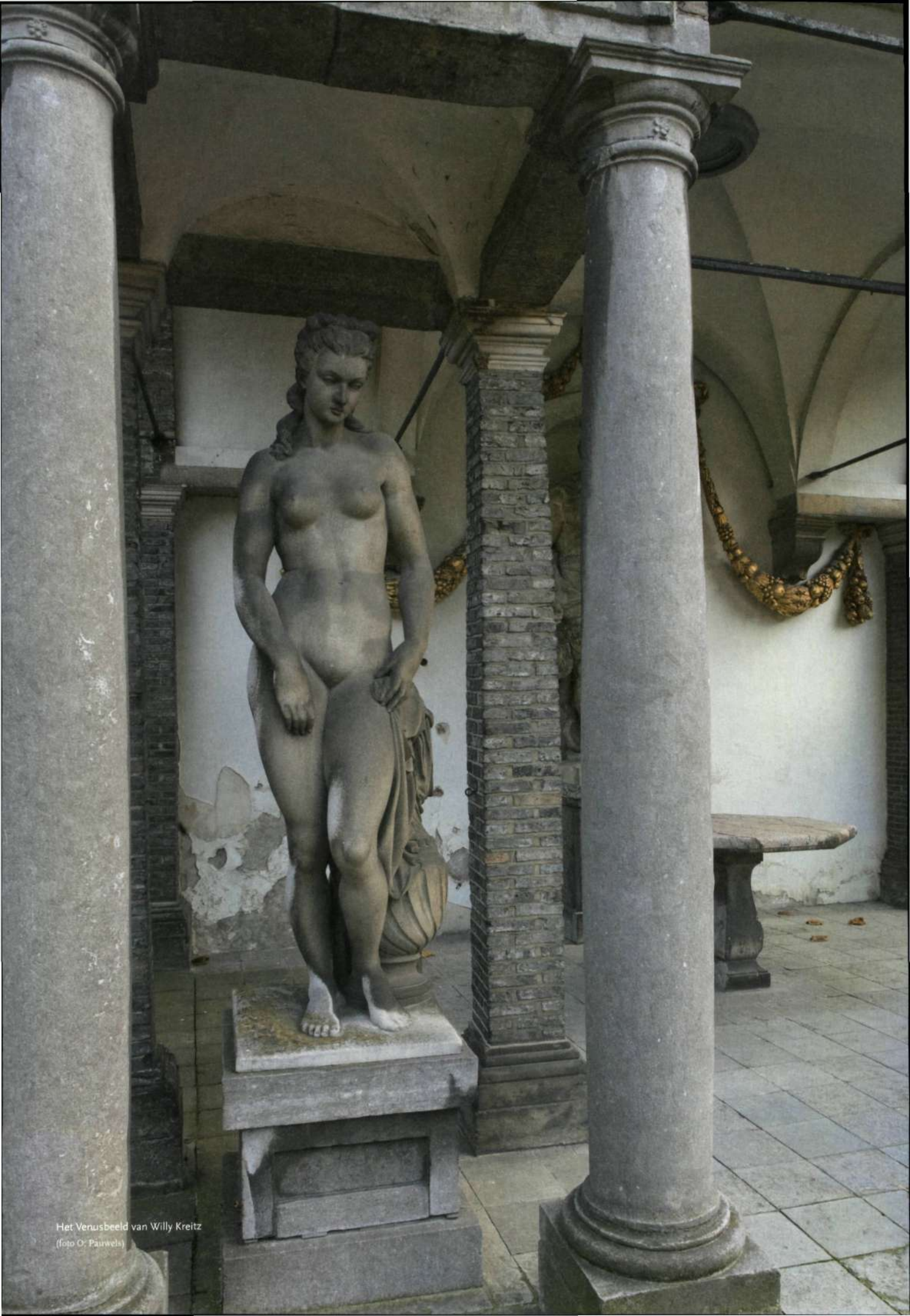
Bij het onderzoek van het tuinpaviljoen in 1938 constateerde Van Averbeké tot zijn verwondering dat het niet uit 'duurzame materialen' was opgetrokken. De muren en de gewelven waren opgetrokken uit baksteen en daarna bezet. Hij verklaarde deze materiaalkeuze als volgt: *"De poorten der arkade waren met ijzeren grillies afgesloten (de oude sporen ervan werden teruggevonden) en wanneer de bezoekers alléén op de binnenplaats bleven was de keuze van de materialen, wat het paviljoen betreft dat ver in den hof gelegen was, van minder belang; het uitzicht was het voornaamste."* Wat de restauratie van het paviljoen betrof, waren er volgens hem twee opties. *"Aan dit paviljoen-zelf is niet veel te onderzoeken; het is bouwvallig en moet geheel gesloopt en herbouwd worden. Het vraagstuk is of deze herbouwing moet geschieden uit dezelfde materialen als de bestaande, d.i.t.z. uit baksteen en bezettingen, hetgeen onderhoud en na enkele jaren vernieuwing zal vergen, ofwel of wij voor de herbouwing enkel hardsteen zullen aanwenden?"* (123).

Het voorstel om het paviljoen volledig te slopen en te herbouwen, werd door de Studiecommissie verworpen. In plaats daarvan raadde zij het college aan het bestaande metselwerk te restaureren en daarna opnieuw te bezetten. Het college volgde het advies van de Studiecommissie. Alvorens met de restauratie van start te gaan, liet Van Averbeké eerst een gedeelte van het beeldhouwwerk vernieuwen. De opdracht hiervoor werd gegund aan de beeldhouwer Frans Claessens, leraar aan de Koninklijke Academie van Schone Kunsten. Zijn offerte ten bedrage van 15.000 frank voorzag in de vernieuwing van het onderste deel van het Honosbeeld in de nis, het voetstuk van dit beeld, de twee hermen (kariatiden), de kapitelen naast deze hermen en de twee voluten van de balustrade. In de offerte was bepaald dat het beeldhouwwerk zou worden uitgevoerd in *witte Vaurionsteen* (Massangis) (124).

De restauratie van het paviljoen ging in november 1939 van start en duurde ongeveer een jaar (125). Op 7 november 1940 besloot het college een nieuw Ceresbeeld voor het tuinpaviljoen te laten maken

Het tuinpaviljoen
(foto O. Pauwels)

Het Venusbeeld van Willy Kreitz
(foto O. Pauwels)

door de beeldhouwer Willy Kreitz. Een anonieme schenker had zich bereid verklaard de kosten voor dit beeld op zich te nemen op voorwaarde dat de stad het door Kreitz liet maken (126). Toen deze het model in gips gemaakt had, werd de bestelling van het beeld geannuleerd. De Studiecommissie was namelijk tot het inzicht gekomen dat het beeld dat ten tijde van Rubens in het paviljoen stond, niet Ceres maar wel Venus voorstelde. Daarop werd besloten een Venusbeeld door dezelfde beeldhouwer te laten maken. Het werd opgeleverd op 21 april 1944 voor 48.000 frank (127).

De herschepping van het *schilderhuys*

In tegenstelling tot het woonhuis, dat tussen 1763 en 1840 volledig gesloopt werd, bleven er van het *schilderhuys* twee opgaande muren bewaard, meer bepaald aan de noordzijde en de zuidzijde. Ook de dakkap bleef bewaard. De herscheppers van het Rubenshuis koesterden de hoop dat er ook sporen van de vroegere gevelafwerking zouden worden teruggevonden.

Zoals gezegd was Max Rooses van mening dat de gevels van het *schilderhuys* in Rubens' tijd grotendeels met trompe-l'oeilschilderingen versierd waren.

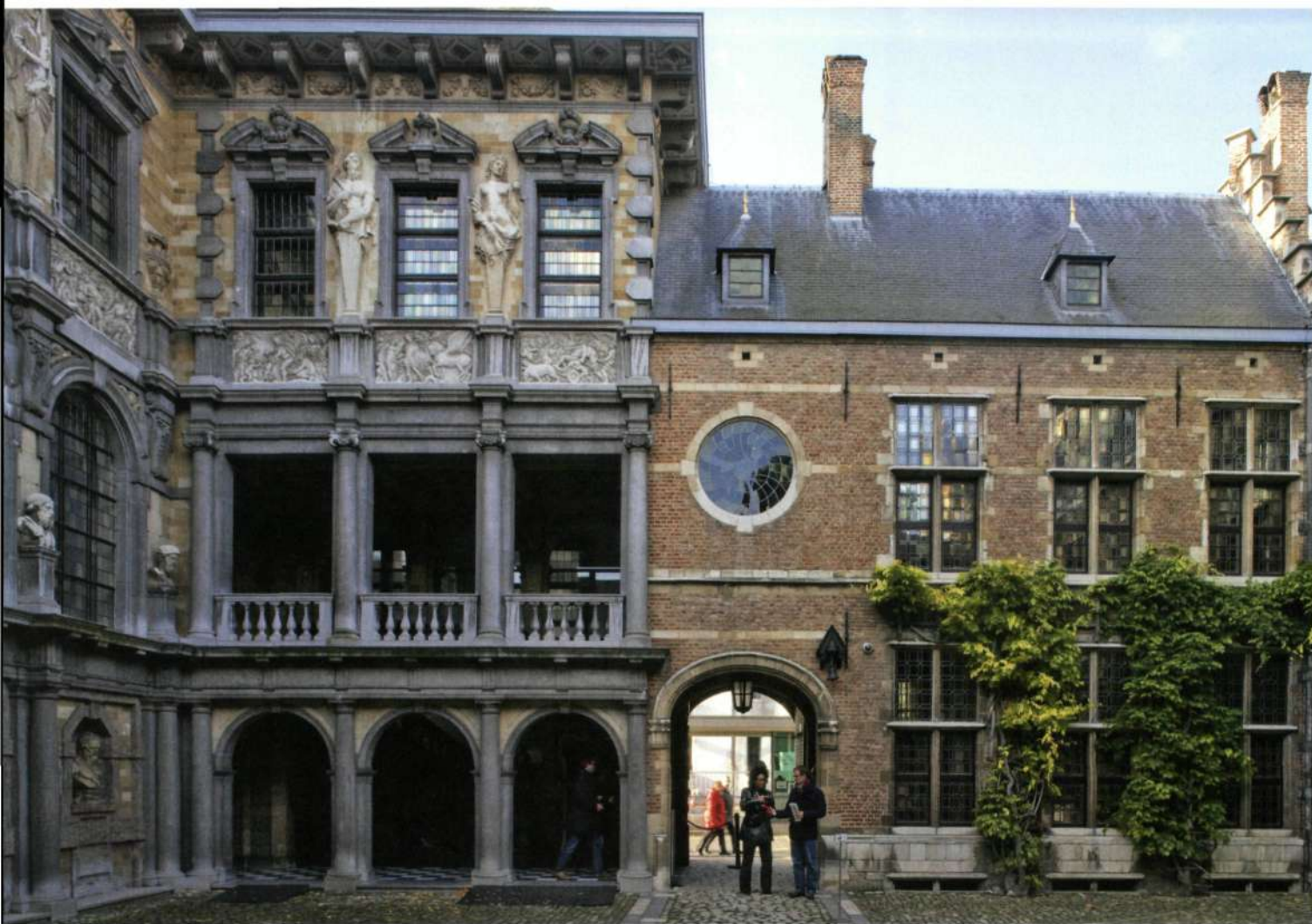
Hij beriep zich hiervoor onder meer op de getuigenis van de Zweedse architect Nicodemus Tessin, die het Rubenshuis in 1687 bezocht had en wiens reisverslag in 1900 gepubliceerd was: "*Rubens hauss darinnen er gewohnt, undt seine Werke gemahlt hat, welcher al fresco auf etzliche stellen ausswendig wahr geschillert, haben wir auch gesehen*" (128).

Rooses' stelling is vandaag algemeen aanvaard maar in zijn tijd was ze dat nog niet. Henri Blomme bijvoorbeeld hield vast aan de oude opvatting dat de gevels met borstbeelden en bas-reliëfs versierd waren. Paul Buschmann was evenals Max Rooses van mening dat de gevels grotendeels beschilderd waren en hij pleitte er dan ook voor de versieringen "*zo weinig mogelijk in architecturaal en plastisch ornament*" uit te voeren (129). Ary Delen sloot zich hierbij aan (130).

Bij het bouwsporenonderzoek in 1938 bleek dat de ronde bogen van de noordergevel gedeeltelijk bewaard gebleven waren, net zoals het ronde raam boven de toegangsdeur. Er werden ook restanten van de oorspronkelijke bepleistering aangetroffen. Maar van de versieringen die op de prenten van Harrewijn te zien waren, vond Van Averbek niets terug. Hij schreef hierover in zijn verslag aan het college: "*Wat deze versieringen nu ook kunnen geweest*

De gevels van het *schilderhuys* hebben in de loop der jaren een zeker patina gekregen, waardoor het contrast met de portiek nu minder groot is dan in 1946
(foto O. Pauwels)

Blik vanaf de binnenplaats op de hoofdingang met aan de linkerzijde het *schilderhuys* en aan de rechterzijde het woonhuis
(foto O. Pauwels)

zijn: beschildering of beeldhouwwerk, moeten wij veronderstellen dat met uitzondering van enkele vage gegevens voor het gelijkvloers, niets is kunnen gevonden worden dat beschildering of beeldhouwwerk doet vermoeden." Hij trok hieruit de opmerkelijke conclusie dat de noordergevel van het *schilderhuys* oorspronkelijk helemaal niet versierd was: "*Naar allen schijn was de noordergevel der werkplaats zeer eenvoudig opgevat; hij was denkelijk slechts bezet en gekalkt. De opzoekingen hebben bovendien het bestaan doen vermoeden van slagvensters (blafuren), die – wanneer zij openstonden – al de schilderijen zouden bedekt hebben.*" Hij achtte het echter niet wenselijk de gevels opnieuw te bepleisteren: "*De opzoekingen doen vermoeden dat de buitengevels van het schildershuis eenvoudig bezet waren. Daar bezetting voor de herstellingswerken geen degelijk materiaal is, moet hier dus iets blijvends worden aangewend.*" (131). Door het gebruik van 'iets blijvends' aan te raden, sprak hij zich indirect uit tegen muurschilderingen en voor een architecturaal uitgewerkte gevel.

De kwestie van de versieringen gaf aanleiding tot felle discussies binnen de Studiecommissie. Delen vond dat de gevels van het *schilderhuys*

opnieuw met muurschilderingen versierd moesten worden, zoals oorspronkelijk het geval was (132). Van Averbek argumenteerde dat dit vanuit bouwkundig oogpunt niet wenselijk was omdat muurschilderingen in ons klimaat niet duurzaam waren (133). Zoals bekend volgde het college het advies van Van Averbek. Voor het iconografisch programma moesten de herscheppers van het Rubenshuis terugvallen op de prenten van Harrewijn, andere iconografische bronnen waren er immers niet.

De meeste beelden en bas-reliëfs van het *schilderhuys* kwamen tot stand tijdens de Tweede Wereldoorlog en werden voor 100 procent gesubsidieerd door het CGLW. Bij de herschepping van het Rubenshuis waren niet minder dan 18 Antwerpse beeldhouwers betrokken (134). Dit grote aantal houdt verband met het feit dat het restauratieproject tevens een tewerkstellingsproject was. Vele beeldhouwers in de stad hadden het tijdens de oorlogsjaren moeilijk bij gebrek aan opdrachten. De stad wilde hen indirect steunen door elk van hen een opdracht voor het Rubenshuis te geven. Het grote aantal beeldhouwers bracht echter een praktisch probleem met zich mee. Aangezien elke

Binnenkrant
Nr. 178

Bijlage bij
M&L 32/2
maart-april 2013

M&L

Het Verdronken Land
van Saeftinghe
(foto I. Verdurmen)

Binnenkrant

Literatuur

➤ Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Brinkman & van der Vlugt Architecten

Rotterdams city-ideaal in International Style

Joris Molenaar

Rotterdam, nai010 uitgevers, 2012, 272 p.,

ISBN 978-94-6208-010-2

Overzichtswerk van het architectenbureau J.A. Brinkman & L.C. van der Vlugt (1925-1936), pionier van het Nieuwe Bouwen in Nederland, dat vooral bekend is van de als werelderfgoed genomineerde Van Nellefabriek in Rotterdam. Medeoprichter Jan Brinkman (1902-1949) erfde in 1925 het bureau van zijn vader Michiel Brinkman (1873-1925), een prominent Rotterdams architect gespecialiseerd in utiliteitsbouw. Deze was overleden in volle voorbereiding van zijn meest prestigieuze opdracht, de nieuwe Van Nellefabriek. Als voorwaarde voor de voortzetting van het project, droeg opdrachtgever en Kees van der Leeuw de jonge Brinkman op zich te associëren met de meer ervaren en ambitieuze Leen van der Vlugt (1894-1936), auteur van enkele opgemerkte Rotterdamse woningbouwprojecten en van de Ambachts- en Nijverheidsscholen in Groningen. Eens voltooid maakte de Van Nellefabriek grote indruk op de grootmeesters van het modernisme Walter Gropius, Le Corbusier en Richard Neutra. Het gehele oeuvre van het bureau Brinkman & van der Vlugt in Rotterdam kan worden aanzien als radicale expressie van een *Modern City*-ideaal, mede bepalend voor de internationale uitstraling van de havenstad. De gestroomlijnde *International Style* waarvan het bureau zich tijdens zijn succesvolle zij het kortstondige bestaan bediende, vormt als het ware het beeldmerk van de nieuwe tijd. Naast architectuuriconen als de Van Nellefabriek, de Bergpolderflat, het Feijenoordstadion en de Nederlandse Rijkstelefooncel, spreekt vooral de onderkoelde luxe van de villa's Van der Leeuw en Sonneveld tot de verbeelding, waarvoor het bureau samen met de firma Gispens het complete interieur ontwierp.

In dit fraai vormgegeven boek wordt het oeuvre van Brinkman & van der Vlugt boeiend en toegankelijk beschreven vanuit het stedenbouwkundige perspectief van het zich vernieuwende Rotterdam, en in relatie tot de radicalisering van de internationale moderne architectuur vanaf de jaren 1920.

Chronologisch van opzet worden de verschillende hoofdstukken afgewisseld met een ruim geïllustreerde selectie van de belangrijkste projecten van het bureau. Ook het werk van Michiel Brinkman, de vroege zelfstandige realisaties van van der Vlugt, en de intrede van Joh. H. van den Broek die het bureau na de Tweede Wereldoorlog samen met Jaap Bakema een internationaal elan zou geven, komen aan bod.

Restauraties

➤ Dieter Nuytten

GEPLANEDE RESTAURATIE VAN DE SINT-DONAASTOREN TE LEUVEN

De Sint-Donaastoren geldt als één der oudste monumenten van Leuven en is gesitueerd in het historische stadscentrum. De toren maakte deel uit van de eerste romaanse stadsomwalling, die vermoedelijk rond 1150 werd aangelegd en oorspronkelijk 31 torens telde. Na de aanleg van een nieuw verdedigingssysteem rond 1360 werd de oude stadsomwalling niet meer gebruikt. De meeste oude verdedigingstorens werden in de loop der tijden afgebroken, vandaag bestaan geheel of gedeeltelijk nog zes torens. De Sint-Donaastoren is gelegen in het gelijknamige Sint-Donatuspark, het stadspark van Leuven.

De idee om een nieuw stadspark in te richten is ontstaan omstreeks het midden van de 19de eeuw. Sinds 1848 bestond een wandelpark langs de Tiensevest op gronden die eigendom waren van de Engelse Maatschappij voor de aanleg van Spoorwegen. Deze gronden werden ter beschikking gesteld van de stad zolang de maatschappij er zelf geen gebruik van maakte. In 1858 echter moest de stad de gronden teruggeven ten behoeve van de aanleg van de geplande spoorlijn naar Charleroi. Het plan werd dan ook opgevat om op de gronden van het Gildehof een nieuw park aan te leggen. Het Gildehof was gelegen langs de overgebleven muurresten van de eerste stadsomwalling. De schuttersgilde van Sint-Joris gebruikte de gronden als oefenterrein sinds 1433: de eerste ringmuur was toen buiten gebruik gesteld door de bouw van de tweede omwalling. Tijdens de Franse Revolutie werd de aanpalende tuin van het Hoge Heuvelcollege aan het terrein toegevoegd: het geheel kreeg de naam Jardin Saint-Georges. Vanaf 1798 werd de tuin verhuurd aan gezelschappen ter organisatie van feesten en in 1835 werd er een Chinese kiosk in opgericht. In 1867 werden de gronden van het uitgerande Sint-Donatus-

college en in 1871 de tuin van het voormalige Atrechtcollege en een deel van de tuin van het Premonstreitcollege aan het geheel toegevoegd. Ook enkele private tuinen werden aangekocht ter uitbreiding van het geheel.

Op 7 augustus 1868 schreef de gemeenteraad een ontwerp-wedstrijd uit voor de inrichting van het nieuwe park. Het plan van Jacques Rosseels werd hierbij gekozen. Het ontwerp sluit aan bij de traditie van het landschappelijk aangelegd park waarbij het behoud van de stadsmuur en toren vooropstonden. De inrichting van het stadspark in de tweede helft van de 19de eeuw gebeurde onder leiding van tuinarchitect Fuchs, die als voorzitter van de jury de leiding overnam na het overlijden van Rosseels. De werken duurden tot omstreeks 1875. Hierbij werden delen van de resten van de in het stadspark gelegen stadsmuur gesloopt omwille van dreigende stabiliteitsproblemen waardoor de overblijvende toren in 1884-1885 volledig vrij kwam te staan. Met recuperatiesteen werd rond de voertaan geïsoleerde toren een trap aangelegd van aan de veldzijde tot aan de stadzijde. Hoewel het oorspronkelijke ontwerp van Rosseels hierin niet voorzag, werden in 1890-1891 bijkomend waterpartijen aangelegd. In 1898 werd naar ontwerp van stadsingenieur Frische de huidige halfronde kiosk aangelegd aan de westzijde van het park.

Op 1 maart 1978 is de Sint-Donaastoren bij Koninklijk Besluit beschermd als monument, samen met de muziekkiosk en de poort van het voormalige Van den Winckele college. Het Sint-Donatuspark werd gelijktijdig beschermd als stadsgezicht. Om veiligheidsredenen werd de toren, die voorheen toegankelijk was voor het publiek, gesloten. In 2004 stortte aan de stadzijde een deel van de toren in: hierbij verdween een gedeelte van de 19de-eeuwse invullingswerken en een groot stuk van het bolronde gewelf van de nog aanwezige torenkamer. Als oorzaak van de instorting golden de struiken en klimop op de bovenste rand van de toren die met hun wortels de bovenste rand van de steenblokken naar buiten duwden. Binnenin de toren had zich aarde en zand opgehoopt, dat voor een extra druk en belasting zorgde. Deze aarde, aangevuld met het regenwater dat via de bovenzijde in de toren liep, zette druk op de muren van de toren, waardoor de romp op verschillende plaatsen dreigde open te splijten. Naast de gevolgen van de instorting omvat de problematiek van de toren voornamelijk problemen van conservatie van de toren (regeninsijpeling, verwerking van het parement...) gecombineerd met een funderingsprobleem. Rekenkundig gezien is het gewicht van de toren namelijk te hoog in functie van de draagkracht van de bodem. Door de aanleg van het stadspark zijn eveneens de oorspronkelijke taluds aan de voormalige veldzijde en stadzijde weg gegraven waardoor de funderingen van de toren volledig vrij zijn komen te liggen: de toren heeft met andere woorden geen ingegraven funderingen meer met problemen rond vorst en onderspoeling tot gevolg. Door de instorting van het gewelf van de torenkamer, een half koepelgewelf dat overgaat in een tongewelf, en de 19de-eeuwse wand met invul-

metselwerk die de toren afsloot, schakelde de verwerkingproblematiek een versnelling hoger.

Na de instorting ging de beheerder van de toren, de nieuwe erfgoedorganisatie Herita vzw (vroeger Erfgoed Vlaanderen) die de toren van de stad Leuven in erfpacht had genomen, over tot enkele dringende noodingrepen (1). De struiken en planten werden verwijderd en van een digitaal beeld van de toren – een 'fotogrammetrische opname' – werd een gedetailleerde werktekening gemaakt. De aarde in de toren werd uitgegraven, de vrijgekomen gewelfresten werden gestut en een overdekking tegen de regen werd aangebracht. Daarna kon het plan tot een algehele restauratie worden opgevat. In overleg en samenspraak met de diensten van Onroerend Erfgoed en van de stad Leuven, werden de restauratieopties vastgelegd. Er wordt gekozen voor een zeer conserverende restauratie met als uitgangspunt de toren te consolideren als ruïne binnen het stadspark. Het ingestorte gewelf van de torenkamer zal gereconstrueerd worden met gebruik van de uit de instorting gerecupereerde stenen. Bovenop het gewelf zal een waterdichting aangebracht worden, beplant met zorgvuldig uitgekozen vegetatie in aansluiting op de spontane begroeiingen voorkomend op oude muren en ruïnes. Het natuurstenen parement zal mild gereinigd worden en het kernmetselwerk van de muren van de toren verstevigd om het verder opengaan van de constructie tegen te gaan. Als randvoorwaarde bij de restauratie is ook gesteld om de fraaie en imposante treurbeuk net naast de toren bij de werken te ontzien.

Om het ontwerp concreet uit te werken zijn door vzw Herita de ontwerpers Barbara Van der Wee voor de toren en Erik Dhont voor de omgevingsaanleg in het park aangesteld. Zij voerden een gedegen studie uit naar de bouwgeschiedenis van de toren en stelden een digitaal 3D-model op. Op die wijze kon inzicht verworven worden hoe het torenvolume zich verhoudt tot de verdwenen stadsomwalling. Een maquette werd gemaakt ter ondersteuning van het landschapsontwerp, dat voorziet om de toren via een nieuw wandelpad te kunnen benaderen. De aanleg van taluds aan veld- en stadzijde leidt tot een landschappelijke integratie van de toren terwijl nieuwe vegetatie aan de voet het verdwenen deel van de stadsmuur zullen evoceren. Op 17 december 2012 kende Vlaams minister Geert Bourgeois, bevoegd voor Onroerend Erfgoed, een premie van 326.287,26 euro toe voor restauratie van de Sint-Donaastoren (2). Dankzij de restauratie zal de torenruïne haar dubbele rol als enerzijds een historisch zeer waardevolle bouwkundige getuige van de romaanse stadsomwalling en anderzijds als 'folie' in het landschapspark van Leuven opnieuw ten volle kunnen waarmaken.

(1) Zie tevens de website van de nieuwe erfgoedvereniging: www.herita.be

(2) Persbericht van Vlaams Minister voor Onroerend Erfgoed Geert Bourgeois van 17 september 2012. De raming van de totale werken bedraagt 526.673,90 euro (excl. BTW) waarvan 490.288,90 euro voor betoelaging in aanmerking komt.

Congres

> Dieter Nuytten

STUDIEDAG 'CONSERVATION ISSUES ON PAINTINGS IN SITU' DOOR HET KLEURHISTORISCH PLATFORM, RIJKSDIENST CULTUREEL ERFGOED TE BREDA op 13 december 2012

Om kennisuitwisseling te bevorderen organiseert de Rijksdienst sinds 2005 drie maal per jaar een Kleurhistorisch Platform. Uiteenlopende onderwerpen op het gebied van restauratie en conservatie van schilderwerk in en op gebouwen komen aan bod. Het platform staat open voor elke professioneel geïnteresseerde. Het beoogt, behalve kennisuitwisseling, het werkkterrein van de diverse disciplines te leren kennen. Een actieve bijdrage van de deelnemers wordt daarom verwacht. Per bijeenkomst geeft een aantal sprekers een voordracht met aansluitend ruimte voor discussie. Op die manier wil het platform het beheer en de instandhouding van kleur en schilderijen op een hoger plan brengen. Het vindt drie keer per jaar plaats op de tweede donderdag in februari en oktober en op de tweede woensdag van juni.

Het hoofdonderwerp op het platform van december 2012 was de muurschildering van de Heilige Christoffel in de Grote Kerk van Breda. Deze werd in de 20ste eeuw tweemaal gerestaureerd. Een eerste maal na de vrijlegging in 1908 door restaurator Helwegen (atelier Cuypers) en een tweede maal tussen 1956 en 1963 door kunstschilder-restaurator Rovers. Daarbij werden ontbrekende delen van de onderlaag of de bepleistering terug aangevuld en gecompleteerd, en de schildering zelf ten dele op soms wat (te) kunstzinnige wijze gereconstrueerd. Onlangs werd de schildering een derde maal conserverend gerestaureerd. De schildering was ernstig vervuild, voornamelijk ten gevolge van de aard en de eigenschappen van de aangebrachte en getinte protectielaag.

Bernard Delmotte presenteerde de mogelijkheden en oplossingen van de conservering en restauratie van de schildering. Vanuit conservatorisch standpunt konden de opvullingen uit vroegere restauraties (gipsstopsels en cementvullingen) en de verkleurde laag best verwijderd worden. Dit had voor gevolg dat vroegere retouches werden weggenomen en de originele, weliswaar gehavende, schildering beter tot haar recht kwam. De opdracht bestond er aansluitend in een kleurretouche en -integratie uit te voeren zonder te concurreren met de oorspronkelijke schildering en zonder afbreuk te doen aan de authenticiteit ervan.

Karin Keutgens verduidelijkte de schadeinventarisatie en in situ opname. De schildering was gecontamineerd door de vorige,

ingrijpende interventies. De onderlaag vertoonde talrijke anomalieën en verstoringen met een uiteenlopend karakter ten gevolge van opvullingen en mortelherstellingen. De eigenlijke picturale laag was vervuild en verkleurd en het totaalbeeld werd bepaald door vele bij- en overschilderingen. Voorafgaand aan de conserverende restauratie is een uitgebreid archief- en materiaaltechnisch onderzoek gevoerd. Er werden monsters genomen ter identificatie van bindmiddel en laagopbouw. Het onderzoek in situ had een meerledig doel: de materiaaltechnische opbouw begrijpen, inzicht verschaffen in de impact van de verschillende 20ste-eeuwse restauratieve ingrepen en de bewaringstoestand evalueren. Er werd een gedetailleerd schadebeeld opgemaakt dat als basis diende voor de verdere aanpak. Perla Colombini, professor analytische scheikunde aan het departement Scheikunde van de universiteit van Pisa, lichtte hierop aansluitend uitgebreid de resultaten van de laboratoriumonderzoeken van de ontnomen monsters toe.

Marjan Buyle presenteerde het onderzoek naar en de restauratie van de Christoffelschildering in Mechelen onder leiding van haarzelf en Anna Bergmans, erfgoedonderzoekers bij Onroerend Erfgoed. De schildering te Mechelen werd rond 1400 geschilderd, ruim een eeuw eerder dan deze te Breda. Tijdens restauratiewerkzaamheden van de gotische Sint-Janskerk te

Muurschildering met St.-Christoffel in de St.-Janskerk te Mechelen (foto K. Vandevorst)

Mechelen werden fragmenten van de muurschildering aange- troffen achter het 18de-eeuwse orgel en bij het verder blootleg- gen door het conserveringsteam kwamen twee monumentale figuren te voorschijn, samen met architectuurpolychromie en geschilderde stenen consoles. De schilderijen representeren St. Christoffel en St. Joris met de draak en hebben een grote artistieke kwaliteit. Tijdens de restauratie zijn analyses verricht naar de schildertechniek en de gebruikte materialen. Het histo- risch- en kunsthistorisch onderzoek van de schilderijen lijkt het mogelijk te maken om de schilderijen te plaatsen binnen de context van de Bourgondische periode en het artistieke klimaat rond de eeuwwisseling (ca 1400). Zij zijn daarmee een unieke getuigenis van de schildertraditie uit de periode vóór die van Jan van Eyck.

In het namiddagprogramma kwamen diverse onderwerpen aan bod: *Making Art in Tudor Britain, a technical analysis of early 17th century royal portraits in the NPG and at Knole house in Kent* (door Catherine Daunt, London); *Darkening of gilt leather hangings in the Netherlands, a characterising degradation phe- nomena of two case-studies, Sint Pietershof Hoorn and Weeshuis der Hervormden Schiedam* (door Martine Posthuma de Boer, universiteit van Amsterdam); *The Application of Solvent Gels in the Conservation of Historic Interiors* (door Willianne van der Sar, University of Amsterdam); *Monumental Art, Technique and Experiment* (door Rutger Morelissen en Simone Vermaat, Rijksdienst Cultrueel Erfgoed Nederland); *Efflorescence, an investigation of selected paintings from the 19th to 21st century with a preliminary experimental study of the role of moisture in the development of efflorescence* (door Luciana Akerlund, SRAL- Courtauld).

► Dieter Nuytten

STUDIEDAG 'DÉCORS INTÉRIEURS DANS L'ARCHITECTURE DE L'ÉPOQUE MODERNE (XIVE-XIXE SIÈCLES): STUCS, STAFF ET TECHNIQUES APPARENTÉES' TE NAMEN, 14 december 2012

Dit symposium omtrent decoratietechnieken in historische interieurs in de moderne tijd, zijnde de periode van de 16de tot de 19de eeuw, werd georganiseerd door de onderzoeksgroep AcanthuM binnen het departement Kunstgeschiedenis en Archeologie van de Faculteit Filosofie en Letteren van de uni- versiteit van Namen. AcanthuM groepeerde onderzoekers in de domeinen van kunstgeschiedenis, archeologie, geschiedenis en geografie met als doel om de onderzoeksmethodiek naar de menselijke impact op de loop van de geschiedenis meer te diversifiëren en een nieuw elan te geven. Hierbij wordt een diachronische en interdisciplinaire benadering nagestreefd. De projecten van de onderzoeksgroep belichten drie thematische polen: 'Architectuur en monumentale omgeving', 'Milieu-

territoria en samenleving' en 'Artistieke creatie-media en communicatie'. Er worden nationale en internationale samen- werkingsverbanden opgebouwd ter bevordering van beheer, conservatie en valorisatie van het natuurlijke, artistieke en architecturale patrimonium van Wallonië.

Het onderwerp van deze eerste studiedag uit een geplande reeks, focuste op de techniciteit van stuc- en staffwerk en aan- verwante technieken en de evolutie binnen de toepassing ervan in historische interieurs. Doel van het symposium, dat weten- schappelijk werd voorgezeten door gerenommeerde academici van enkele Belgische universiteiten (Leuven, Gent, Namen, Louvain-la-Neuve) is om archeologen, architecten, (kunst) historici, ingenieurs en restaurateurs samen te brengen en in dit domein nieuwe inzichten uit te wisselen. De concentratie ligt op het verkennen van (ver)nieuw(end)e onderzoekstech- nieken, al is er nog steeds ruimte voor traditionele kunsthisto- rische aspecten als stijl(kunde) en vergelijkend iconografisch onderzoek.

De studiedag werd ingericht in drie thematische onderwerpen, te weten de atelierpraktijk en de werforganisatie (voorgezeten door Krista De Jonge en Yvette Vanden Bemden), de vormen en modellen (voorgezeten door Anna Bergmans) en tenslotte de hedendaagse praktijk van onderzoek en restauratie (Pierre- Yves Kairis).

Binnen het eerste thema belichtte Conor Lucey van het *Uni- versity College Dublin* in de eerste lezing, de traditie van de historische decoratiepraktijk aan de hand van historische (geschreven) bronnen in Ierland. Vele historische interieurs in moderne stadswoningen, werden serieel vervaardigd tijdens de bouw van het pand door investeerders met het oog op latere verkoop, zodat zij niet gestuurd werden door de smaak van de individuele eigenaar maar door de heersende markt. Nicolas Cordon, verbonden aan de universiteit van Parijs (*Panthéon- Sorbonne*) belichtte het uitgelezen kunstzinnige ambacht van de stucwerkartiesten die aan het werk waren in de *Sala Regia* van het Vaticaan Paleis te Rome. De derde spreker ging die- per in op de nog niet afgesloten discussie of uitvoerders van stucwerkdecoratie, in dit geval in de context en tijdperiode van de Florentijnse barok, eenvoudige uitvoerders dan wel crea- tieve ontwerpers waren. Rafaella Fontanarossa (universiteit Bologna) gaf een overzicht van decoratieve aspecten in de interieurs van de 18de-eeuwse particuliere grote stedelijke resi- denties ('*hôtels*') in Genua. Joris Snaet en Lode De Clercq licht- ten hun interessante onderzoek toe van het stucwerkplafond van het lustpaviljoen van het kasteel van Gaasbeek, dat wat te zijner tijd op het gebied van de italianiserende typologie van de decoratieve motieven een buitenbeentje blijkt te zijn in de context van de Zuidelijke Nederlanden. Laura Goedert behan- delde de overgang van de techniek van stucwerk naar deze van staffwerk aan de hand van voorbeelden van de rijkelijke inte- riours van de particuliere stadsresidenties uit de 19de eeuw in de historische binnenstad van Namen.

Binnen het tweede thema, gaf Fabrice Giot (universiteit Louvain-la-Neuve) een panoramisch overzicht van de kunst van het stucwerk in de toegepaste kunst van de Zuidelijke Nederlanden van de 17de en 18de eeuw. Hij roept op tot grotere aandacht voor de realisaties van de vele lokale stucartiesten, die kaderen in een ruime Noord-Europese stuc traditie. Viviane Delpech (universiteit Pau) concentreerde zich in haar bijdrage op de uitbundige en kleurrijke stucdecoratie van het kasteel van Abbazia te Hendaye (Baskenland), een schitterend voorbeeld van 19de-eeuwse oriëntalisme. In de lezing van Linda Van Santvoort (universiteit Gent) maakten we kennis met een nog weinig gekende grote naam uit de 19de Belgische interieurkunst: de Fransman Georges Houtstont (1832-1912) bleek in zijn tijd een zeer geapprecieerde stuc kunstenaar te zijn waar alle grote architecten graag beroep op deden bij de realisatie van belangrijke openbare gebouwen. Zijn rol in de architecturale expressie van de openbare interieurarchitectuur te Brussel bleek in de periode begrepen tussen 1865 en 1910 dan ook aanzienlijk te zijn geweest.

Binnen het derde thema, gaf als eerste Eloy Koldewij (interieur specialist van de Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) een overzicht van de stand van zaken van het onderzoek naar historisch interieurs bij onze dierbare Noorderburen. Het blijkt dat hier de laatste decennia een hoge vlucht wordt genomen, die zich vertaalt in een gevoelige toename van het aantal wetenschappelijke publicaties rond het thema: een ontwikkeling die ook bij ons hopelijk niet lang meer op zich laat wachten. Laurence Lavergne en Georges-Louis Barthe gaven een uitvoerig inzicht in de concrete restauratie van de historische interieurs van het indrukwekkende kasteel van Suze-la-Rousse in de Drômestreek: een op het eerste gezicht forse middeleeuwse verdedigingsburcht waarvan de inwendige gebouwen door een fijnzinnige architectuur van de italiäniserende renaissance zijn vormgegeven. De interieurs werden meermaals getransformeerd waarbij tot vandaag de luchtige rococo stucwerken zijn bewaard gebleven en onderwerp uitmaakten van een doorgedreven restauratie. Restauratiearchitect Paul Hauteclerc (universiteit Luik) ging als laatste spreker de niet eenvoudige discussie tot waar en op basis waarvan een verdwenen historisch decor kan gereconstrueerd worden niet uit de weg.

Naast boeiende lezingen, werden tijdens de studiedag ook enkele posters gepresenteerd. De poster van Ines Castaldo behandelde de veelvuldig toegepaste techniek van de imitatie van materialen, en meer bepaalde de marmerimitatie in de Franse interieurkunst van de 17de en 18de eeuw, die niet louter om redenen van financiële spaarzaamheid werd toegepast. Het onderwerp van de poster van Barbara Rinn belicht een onlangs ontdekt stucplafond uit 1610 te Lübeck, kaderend binnen de recente ontdekkingen van een aantal zeldzame 17de eeuwse stucplafonds in Duitsland. De poster van collega Catheline Metdepenninghen en oud-collega Marcel Celis toont de resultaten van hun waardevolle onderzoek naar het leven en werk

Reliëf met de voorstelling van de Roem van het paviljoen van de Belgische sectie voor Moderne Sierkunst op de internationale tentoonstelling van Milaan in 1906. Het paviljoen werd ontworpen door Horta (© KIK)

van beeldend kunstenaar Pieter Braecke (1858-1938), waarop Victor Horta vaak een beroep deed en die een hevig voorstander was van de integratie van beeldhouwkunst en architectuur. De poster houdt terecht een warm pleidooi om aandacht voor de door zijn weduwe aan de stad Nieuwpoort geschonken waardevolle collectie gipsmodellen.

De studiedag was de eerste van een geplande reeks van een cyclus van wetenschappelijke overlegplatforms met als onderwerp de decoratietechnieken in historische interieurs in de moderne tijd. Laat ons hopen op een vervolg op hetzelfde wetenschappelijke niveau zodat een mooie traditie kan worden ingezet waardoor de studie, het behoud en de restauratie van waardevolle historische interieurs een verhoogde, meer dan verdiende en noodzakelijke aandacht krijgt.

➤ Inge Verdurmen

HEDWIGE-PROSPERPOLDER: GESCHIEDENIS ONDER WATER? ONTPOLDERING IN HISTORISCH PERSPECTIEF

Op 8 maart 2013 werd in Middelburg een studiemiddag georganiseerd met als titel 'Hedwige-Prosperpolder: geschiedenis onder water? Ontpoldering in historisch perspectief'. Deze dag kaderde in het onderzoeksprogramma *People, Spaces and Places* van het Posthumus Instituut van de Universiteiten Antwerpen en Utrecht.

Het dossier 'Hedwige-Prosperpolder' en de nakende ontpoldering is een druk besproken onderwerp dat niemand onberoerd laat. In dit debat kwam de stem van historici en historisch-geografen tot nu toe slechts weinig aan bod, hoewel

het proces van ontpoldering ook voor hen de aanleiding vormt tot een aantal reflecties. Om die reden werd een studiemiddag georganiseerd uitgaande van een aantal relevante thema's en vragen. De focus lag daarbij enerzijds op het historisch belang van polders en het proces van ontpoldering. Anderzijds werd ook gewezen op de nood aan duurzame reflectie over de rol van het verleden in actuele debatten rond de ontwikkeling van de Noordzeekust en het mondingsgebied van de grote rivieren. Met een afsluitend debat hoopte de organisatie van deze studiedag tot een aantal bedenkingen te komen waar zowel belanghebbenden, beleidsmakers als politici, in het kader van het dossier Hedwige-Prosperpolder en andere vergelijkbare dossiers, hun voordeel mee kunnen doen.

Als eerste spreker boog Piet van Cruyningen (Huygens-ING, *Wageningen University*) zich over de vraag in welke mate de hardnekkige weerstand tegen ontpoldering in het kustgebied historisch te verklaren is en hoe groot die 'angst voor het water' in werkelijkheid is.

Een historisch voorbeeld van dergelijk hardnekkig verzet, is de Arkenheemse Polder waar in 1958 een plan tot ruilverkaveling uiteindelijk werd afgevoerd, na grootschalig protest van de polderboeren. Deze door de beleidsmakers goed bedoelde poging tot modernisering vond geen gehoor bij de boerenbevolking die een totaal andere redenering volgde. Voor zelfstandige landbouwers was het idee van de eigen grond te verliezen immers onaanvaardbaar. Daarenboven was het ook cruciaal om als boer schuldenvrij te zijn. Door een gebrek aan inzicht in deze manier van denken, bleven politici en boeren in deze kwestie lijnrecht tegenover elkaar staan. De plannen werden definitief afgevoerd en de polder bleef onveranderd. Door het behouden van het kleinschalige karakter werd deze polder veel later uiteindelijk omgezet in een Natura 2000-gebied.

Het huidige Zeeuwse verzet tegen de ontpoldering bevat twee elementen die nader moeten bekeken worden. Enerzijds is er het agrarische belang van de gronden, anderzijds is er de 'problematische' relatie van de Zeeuwen met het water. Wat de eerste kwestie betreft, lijkt het logisch dat het verlies van kwaliteitsvolle landbouwgrond bij de boeren op weinig begrip kan rekenen. Waar in het buitenland meer en meer het signaal wordt gegeven dat het areaal landbouwgrond moet worden uitgebreid, kiest Nederland voor een omzetting naar natuurgebied. Bij veel landbouwers leeft daarenboven het gevoel dat de landbouw geleidelijk aan wordt opgeslokt door grote natuurprojecten en dat dit een onomkeerbaar proces is waar ze geen vat op hebben. Naast dit logisch verzet van de boeren, blijkt echter dat de ontpoldering ook bij een breder publiek op verzet stuit. De angst voor het water of beter gezegd, het bewustzijn van het risico op overstromingen, is namelijk iets dat leeft bij alle Zeeuwen. Men zou kunnen spreken van een voortleven van het overstromingsgevaar in het collectieve geheugen van alle inwoners van laaglandgebieden. Dit toont aan dat ook andere sectoren naast de landbouw gemobiliseerd kunnen worden voor een breed verzet.

Wat het tweede vraagstuk betreft, heeft de Zeeuwse bevolking een traditie van ruim 500 jaar in de omgang met het water. Eens een stuk grond op het water veroverd was, werd het niet gemakkelijk opgegeven, tenzij het economisch of technisch niet meer houdbaar was. De grote inpolderingen in de 15de en 16de eeuw gingen ook gepaard met een mentaliteitswijziging waarbij de zee als vijand werd beschouwd die bestreden moest worden. Deze offensieve houding t.o.v. het water bleef lange tijd een paradigma in Zeeuws-Vlaanderen. Zelfs wanneer de rendabiliteit van de polders achteruitging in de 17de eeuw bleef men standhouden omwille van de veiligheid van de achterliggende polders. Het fenomeen van de calamiteuze polders, die in de 18de eeuw enkel door staatssteun in stand gehouden konden worden, toont aan dat bedijkt land in geen geval werd opgegeven. Het huidige idee van ontpoldering in functie van de veiligheid gaat lijnrecht in tegen deze jarenlange heersende opvatting, waarbij bedijking en inpoldering in teken van veiligheid werden gezien, en kan dus op weinig begrip rekenen bij de Zeeuwse bevolking.

Hoe zit het tenslotte met de argumenten pro ontpoldering? Het creëren van een estuariene natuur door actieve natuurbouw roep tegelijk de vraag naar duurzaamheid op. Zonder beheer riskeert het gebied immers volledig dicht te slibben. Er zijn ook bedenkingen omtrent het argument van veiligheid. Wat dat betreft stellen Lases & De Kraker (2009) dat in de nasleep van de ontpoldering het uit veiligheidsoverwegingen noodzakelijk zal zijn, een kering te maken in de monding van de Westerschelde.

Tim Soens (Universiteit Antwerpen) focuste in zijn lezing op de lange voorgeschiedenis van ontpoldering en daaruit voortvloeiend de moeilijke positie van de polder vandaag, tussen haven en natuur. Uitgangspunt was de aliënering of vervreemding tussen mens en natuur, hoewel de impact van de mens

Het Verdrongen Land van Saeftinghe (foto I. Verdurmen)

overall aanwezig is. De spreker ziet deze ecologische vervreemding als het resultaat van een historisch proces, waarbij de bewoners van het estuarium losgekoppeld werden van hun leefomgeving en de mens steeds meer afstand nam van de rivier. In dit proces van ongeveer 1000 jaar kunnen vier grote stappen onderscheiden worden.

Een eerste stap omvat de lange periode voor de definitieve inpoldering, toen er sprake was van tijdelijke bewoning en buitendijks landgebruik. Reeds sinds de prehistorie werd het natte ecosysteem extensief gebruikt onder de vorm van vis- en vogelvangst, weiden van schapen etc. Vanaf de 12de-14de eeuw werd in deze gebieden de wet van het wildernisregaal van kracht wat een monopolie door de graven van Vlaanderen inhield. Alle woeste gronden werden bij wet opgeëist waardoor veel mensen plots afgesloten werden van het gebruik van deze gronden. Een tweede stap in het proces van vervreemding is de inpoldering van deze gronden in de 16de eeuw waardoor een *enclosure* optreedt. Door de in te polderen gronden te verkopen aan rijke families, verschuift de macht over deze gebieden van de graaf naar de steden. De militaire inundaties door Farnese in 1583 zorgen voor een tijdelijk intermezzo gekenmerkt door een terugkeer naar het oorspronkelijk gebruik van de natte gronden en een minder intensief gebruik van het ecosysteem. In het begin van de 17de eeuw start men met de definitieve bedijking van de polders en worden de gronden omgezet naar grote commerciële akkerbouwpolders. Hoewel de buitendijkse activiteiten nog blijven bestaan, kennen ze een duidelijke achteruitgang. De huidige relictten en het hedendaagse landschap dateren in hoofdzaak uit deze periode. Een derde stap in de vervreemding wordt omschreven als de professionalisering van de waterstaat en wordt getekend door een 'negatief' contact tussen boer en waterstaat. Van de 17de tot de 20ste eeuw waren de polderbesturen in feite kleine clubs van grote eigenaars met een concentratie aan lokale kennis. Doorheen de jaren was hier immers een expertise opgebouwd over de waterstaat, het leefmilieu en de omgang met overstromingen. De beruchte overstroming van 1953 leidde tot een schaalvergroting in bedijking en beveiliging tegen overstromingen die gepaard ging met een hoge kostprijs. De professionalisering van de waterstaat was een feit. Een sterk overheidsingrijpen maakte echter ook een einde aan de lokale betrokkenheid bij de waterstaat en betekende dus een teloorgang van de jarenlang opgebouwde expertise en kennis. Met de vierde en laatste stap wordt gekeken naar de recent geplande ontpoldering en mogelijk een nieuwe golf van vervreemding.

De spreker is van mening dat door lessen te trekken uit het historisch verhaal, deze aliënering mogelijk vermeden kan worden. De hamvraag is dan hoe we meer ruimte kunnen geven aan het water, maar tegelijk ook mens en water dicht bij elkaar brengen? Door de natuur te integreren in menselijke activiteit i.p.v. de natuur af te schermen van de mens. Hierbij is lokale betrokkenheid essentieel. De mens moet in de toekomstige ontwikkeling van het overstromingsgebied geïntegreerd

worden. In tegenstelling tot een opsplitsing van het gebied in verschillende zones en een radicale ontpoldering, wordt er gepleit voor een geleidelijke vernatting van een groot gebied. Het historisch verhaal kan hierbij een meerwaarde vormen voor de toekomstige inrichting, door een verhoging van de betrokkenheid van de lokale gemeenschap, van de draagkracht van het project en van de aantrekkelijkheid van het gebied voor bezoekers. De rol van het verleden, zowel van het water als van de menselijke getuigen, moet geïntegreerd worden, want het gaat om een bijzonder leesbaar historisch landschap. De spreker houdt ten slotte ook een pleidooi voor een cursus 'watereducatie' voor inwijkelingen, om zo de kennis van ecologie en overstromingsgeschiedenis te verhogen en opnieuw een lokale betrokkenheid bij de polder te creëren.

Peter Vos (Deltares) schetste de evolutie van natuurlandschap naar cultuurlandschap in het Holoceen, als historisch kader voor het huidige landschap. De ontstaansgeschiedenis van het Scheldegebied moet immers mee in rekening gebracht worden, bij huidige en toekomstige ingrepen in de Zeeuwse kustdelta.

Aan het begin van het Holoceen is er sprake van een 'verdrinking' van de Noordzee waarbij de landschapsvorming bepaald wordt door een stijgende zeespiegel. De huidige polder bestond rond 5500 vC uit een grote zandtong met een steeds verder opschuivende veengordel. Vanaf 2750 vC leidde een dalende zeespiegel tot de verlanding van heel West-Nederland met een stijgende opslibbing in de bekkens. Dit ging gepaard met een sterke uitbreiding van de reeds aanwezige veenlaag. Zo ontstond de gesloten kustlijn van Nederland, waarbij enkel de grote rivieren nog uitliepen op de zee. Deze situatie bleef onveranderd tot aan de Romeinse periode waarin sprake was van een grootschalige veenvorming. In dit uitgestrekt veengebied vond een dichte Romeinse (ontginnings)activiteit plaats met verregaande gevolgen voor het landschap. Door de ontwatering (en turfwinning) van het gebied trad een daling van het maaiveld op. Het grondoppervlak kwam onder het zeeniveau te liggen waardoor de zee landinwaarts kon binnendringen. Dit resulteerde in sterk verdrinken gebieden die tijdens de vroege middeleeuwen onder getijdeninvloed kwamen, zodat een landschap van slikken en schorren en terpen ontstond. Tijdens de daaropvolgende periodes vonden grootschalige bedijking en inpoldering plaats zodat tegen ca 1500 alle schorren bedijkt waren. Vandaag wordt het gebied vooral bepaald door een sterke verstedelijking en grootschalige deltawerken.

Wat is nu de rol van de mens op de landschapsvorming doorheen al deze periodes? Tijdens de Romeinse bezetting van het gebied was er reeds sprake van intensieve bewoning en grootschalige ontginning, wat leidde tot de 'veenverdrinking' van Zeeland. Het uitgraven van een uitgebreid slotennetwerk zorgde immers voor een reliëfinversie, waarbij de sloten uiteindelijk voorlopers waren van de latere getijdengeulen. Tijdens de middeleeuwen werd dit proces van veenafraving verder

gezet. De antropogene invloed op het landschap veroorzaakte een zelfversterkend proces van bodemdaling en een toemende invloed van de getijden. De spreker concludeerde met de stelling dat ook het getijdenlandschap in Zeeuws-Vlaanderen enkel in stand kan worden gehouden door een actieve en constante betrokkenheid van de mens. Zonder op systematische wijze aan natuurbouw te doen, zullen de natuurlijke processen immers leiden tot een volledig dichtslibben van het estuariene gebied.

Als vierde thema werd gekeken naar de cultuurhistorische waarde van de polders en hoe deze aspecten een rol kunnen spelen in de plannen rond ontpoldering. Hans Renes (VU Amsterdam) ging dieper in op het belang van landschap en erfgoed, twee aspecten die aanvankelijk in het dossier en besluitvormingsproces weinig aandacht kregen. Inzicht in de historische processen van het gebied kan echter de discussie nuanceren en een bijdrage leveren. Onder erfgoed verstaan we immers sporen van het verleden maar deze zijn ook van belang voor het heden.

Welke sporen zijn er concreet terug te vinden in de polder? De oudste menselijke activiteit in het gebied, daterend uit de prehistorie, werd gevolgd door een ingrijpende vernatting. Doorheen de volgende periodes waren er verschillende opeenvolgende fasen van bewoning en bleven er in opnieuw overstroomde gebieden vaak ruïnes zichtbaar, als herinnering aan vroegere menselijke aanwezigheid. Door deze restanten van bijvoorbeeld kerktorens en dorpen te midden van het overstroomd gebied, was de mens zich steeds zeer sterk bewust van de dreiging van het water. Deze relictten vormden als het ware verbindingen tussen de verschillende tijdslagen en werden vaak ook herbruikt in latere periodes. Na een eerste beddingspoging in de 17de eeuw werd de Prosperpolder definitief bedijkt op het einde van de 19de eeuw. Na WOI kwam de polder echter in handen van een nieuwe eigenaar die het gebied deels inrichtte in functie van de jacht. Er werden populierbosjes aangeplant en een eendenkooi ingericht, zodat in dit gebied een combinatie van elementen aanwezig is refererend aan jacht en landbouw.

Wat zijn vervolgens de erfgoedwaarden van dit gebied? Op de vraag of het hier gaat om een historisch landschap, geldt als eerste antwoord dat het om een vrij recent ingepolderd gebied gaat. Het gebied wordt echter wel gekenmerkt door een hoge mate van gaafheid met een hoog aantal relictten (dijken, wegen en verkavelingspatronen) die nog zeer goed herkenbaar zijn. Deze elementen passen in het historisch verhaal van de opeenvolgende inpolderingen in dit gebied. Daarenboven vormt het hedendaags gecombineerd grondgebruik in functie van jacht en landbouw een eigen verhaal met bijkomende waarde. Als historisch gebied gaat het misschien niet om een 'topgebied', maar feit is dat deze polder tot nu toe onvoldoende is onderzocht en vergeleken met andere polders. Wat betreft de archeologische waarde van het gebied, is er tot nu toe niets in kaart

gebracht. Dat er ook voor de veengroei menselijke activiteit is geweest, valt echter niet te betwijfelen. Vanaf de 10de eeuw is er ook sprake van bewoning op het veen dus de polder herbergt een grote verzameling aan sporen van verschillende fasen in het landgebruik (mesolithicum, neolithicum, middeleeuwen, 17de eeuw).

Dankzij de herhaalde overstromingen werden deze archeologische sporen afgedekt wat hun bewaartoestand ten goede kwam. Omwille van deze bodemrijkdom zou elke ingreep in de bodem hier dus gepaard moeten gaan met archeologische begeleiding. De nakende ontpoldering betekent concreet dat het volledige gebied wordt afgegraven. In tegenstelling tot deze *tabula rasa* pleit de spreker voor een integratie van de historische lagen in het gebied. De mens moet, net zoals in het verleden, leren omgaan met ruïnes. Er wordt dan ook voorgesteld het proces van ontpoldering en verval meer geleidelijk te laten verlopen, zodat de verschillende tijdslagen herkenbaar blijven in het landschap.

In de laatste lezing focuste Jozef Keulartz (*Wageningen University*) op de vraag of de aanleg van estuariene natuur en dus het teruggeven van moeizaam gewonnen land aan het water wel noodzakelijk is.

Het dossier van de Hedwige-Prosperpolder kadert in het project van Natura 2000 dat een antwoord wil bieden op het snelle uitsterven van talrijke soorten in Europa. Het enorme verlies van biodiversiteit en de erosie van ecosystemen, zijn twee gevaarlijke processen die kunnen leiden tot ecologische rampen. Om dit tegen te gaan werden habitattypen en -soorten opgesteld die prioriteit krijgen bij natuurontwikkeling. Estuariene natuur met getijdenwerking is een van deze habitattypen en erg zeldzaam in West-Europa. De Westerschelde is het grootste gebied waar dit habitatype nog voorkomt. De ontpoldering van de Hedwige-Prosperpolder vormt compensatie voor de verdieping van de Schelde en het verloren gaan van een hoeveelheid slikken en schorren. Tegen deze achtergrond werden door de spreker een aantal stellingen gelanceerd.

Ten gevolge van de dreigende achteruitgang van ecosystemen, vindt er binnen de natuurwerking een duidelijke verschuiving plaats, van het beschermen naar het ontwikkelen van natuur. Deze offensieve aanpak, waarbij wordt gekozen voor het creëren van nieuwe natuur, vereist ook een sterk beheer. Zo wordt het voorbeeld aangehaald van de Oostvaardersplassen, met de introductie van de grauwe gans als belangrijke grazer naast de grote grazers zoals het konikpaard. Andere voorbeelden uit de praktijk tonen ook aan dat de natuur wat dat betreft min of meer zelfregulerend kan zijn. Een tweede idee is dat van de ontwikkeling van een ecologisch netwerk om versnippering tegen te gaan. Door robuuste verbindingen te ontwikkelen, kunnen verschillende natuurgebieden aan elkaar worden gelinkt en wordt er ruimte gecreëerd voor dynamiek. Een te grote stabiliteit vermindert immers de veerkracht van een gebied en leidt tot grotere kwetsbaarheid.

Toegepast op het overstromingsgebied, hield de spreker een pleidooi voor een dialoog met het water in plaats van te strijden tegen het water. Daarbij maakte de spreker ook de bedenking dat de oorspronkelijke doelstellingen voor natuur (in veel gebieden waar natuur ontwikkeld zou worden) sterk zijn afgezwakt en dat er sprake is van een kwalitatieve en kwantitatieve achteruitgang. Nederland speelde aanvankelijk een voortrekkersrol in het Europese natuurbeleid, maar loopt nu achter op de rest van Europa wat betreft natuurontwikkeling en biodiversiteitsbeleid. Een belangrijke oorzaak hiervoor is het wijdverbreide protest tegen grote natuurprojecten zoals de ontpoldering van de Hedwige-Prosperpolder. De natuur komt hier als verliezer uit de strijd, maar op lange termijn is dit zeker ook nefast voor het algemeen welzijn.

Afsluitend debat

Na de lezingen werd een discussie georganiseerd waarbij het publiek kon reageren en gerichte vragen stellen aan de sprekers. Uit de verschillende reacties uit het publiek bleek dat het vraagstuk naar het nut van de ontpoldering nog steeds sterk leeft. Hoewel de meeste van de sprekers zich (bewust) niet uitspraken als voorstander van de ontpolderingen, bleek dat de aanwezige betrokkenen dit duidelijk wel zo concipieerden. Een aantal landbouwers reageerden bijzonder heftig op de verschillende ideeën die in de lezingen naar voren waren gebracht. Ze hadden vooral hun twijfels bij de duurzaamheid van het voorgestelde natuurgebied, aangezien het door de verwachte aanslibbing spoedig zijn functie (als overstromings- en slikkengebied) zou verliezen. Wat bovendien met het kostenplaatje van het noodzakelijke en constante beheer van het gebied? Ook de motivatie van de keuze van deze locatie als overstromingsgebied werd sterk in vraag gesteld. Waarom net deze polder, waar nog veel actieve landbouwbedrijven liggen die op hun eigen manier ook zorg proberen dragen voor het landschap?

Hoewel deze studiemiddag bedoeld was als reflectie op de erfgoedwaarde van het gebied en de problematiek bij de ontpoldering, ging de discussie een andere kant op. Hieruit bleek dat er nog steeds een grote afstand bestaat tussen de perceptie van de 'academici uit de Randstad' en de inwoners van het gebied. Er is een duidelijke nood aan meer debat en dialoog met de getroffen boeren, die zich nu vaak volledig gepasseerd voelen. Tot slot werd door de sprekers nogmaals benadrukt dat deze studiemiddag duidelijk niet bedoeld was om een pleidooi te houden pro of contra ontpoldering. Wel hebben de sprekers geprobeerd een historisch kader te bieden en een ruimer inzicht in de belangrijke processen in dit gebied, zowel natuurlijk als door de mens gestuurd. Tegelijk willen ze een pleidooi houden voor meer detailonderzoek van het gebied, om uit het verleden informatie te halen die kan helpen om het huidige landschap beter te begrijpen.

Tentoonstelling

➤ Marjan Buyle

HIERONYMUS COCK. DE RENAISSANCE IN PRENT

De tentoonstelling in Leuven vestigt de aandacht op de activiteiten van het beroemde Antwerpse uitgevershuis *In de Vier Winden*. Aan de hand van meer dan honderdvijftig zeldzame en kwetsbare werken op papier, worden de activiteiten van uitgever Hieronymus Cock en zijn medewerkers aan het publiek voorgesteld. Geboren in Antwerpen in 1518 en aldaar overleden in 1570, was Cock zonder twijfel de meest succesvolle prentuitgever van zijn tijd.

Hieronymus Cock was schilder, kopergraveur en prentmaker en begon samen met zijn vrouw Volcxken Diericx als een van de eersten buiten Italië op grote schaal prenten te drukken en uit te geven. Vanaf 1548 vormde hun huis *In de Vier Winden* in Antwerpen het kloppend hart van een bloeiende uitgeversactiviteit. Zelf was Cock de belangrijkste kopergraveur van de 16de eeuw. Samen met zijn vrouw zorgde hij voor de productie van honderden belangrijke etsen en gravures, waaronder prenten naar fresco's en schilderijen van Rafaël, Bronzino, il Primaticcio en Andrea del Sarto. Hij publiceerde een reeks met weergaven van de ruïnes van Rome en gravures naar antieke beeldhouwwerken. Op die manier konden ook de plaatselijke kunstenaars, die geen Italiëreizen konden ondernemen, kennismaken met de Italiaanse renaissancekunst. Tal van werken werden hierdoor beïnvloed en de verspreiding van de renaissancestijl

Imaginaire zicht op een straat met de winkel van Hieronymus Cock (© Koninklijke Bibliotheek van België)

Pieter I Bruegel, De hazenjacht (© Koninklijke Bibliotheek van België)

ten noorden van de Alpen werd hier duidelijk door bevorderd. Gravures van onder andere de belangrijke frescoreeks in de Stanze van het Vaticaan door Rafaël werden plots voor iedereen toegankelijk. Prenten naar ontwerp van vooraanstaande renaissancemeesters uit de Nederlanden als Maarten van Heemskerck, Frans Floris en Hans Vredeman de Vries werden door hun zorgen over Europa verspreid en hielpen het schoonheidsideaal van de renaissance verder uit te dragen. Cock ontdekte het talent van Pieter Bruegel de Oude die voor de uitgeverij meer dan zestig meesterlijke ontwerpen voor prenten zou leveren. De landschapsschilderkunst bijvoorbeeld werd hierdoor ingrijpend beïnvloed. Daarnaast liet Cock ook prenten maken naar de succesrijke en fantasievolle composities van Jheronimus Bosch.

Veel van de tentoongestelde werken zijn afkomstig uit de rijke collectie prenten en tekeningen van de Koninklijke Bibliotheek van België. De *Fondation Custodia* voegt daar enkele uitzonderlijke tekeningen en prenten aan toe. Verder zijn er stukken te zien uit andere binnen- en buitenlandse collecties. Illuminare, het Studiecentrum voor Middeleeuwse Kunst van de KULeuven is een andere belangrijke partner in het totstandkomen van deze tentoonstelling.

De tentoonstelling loopt van 14 maart tot en met 9 juni 2013 in M – Museum Leuven, Leopold Vanderkelenstraat 28. De tentoonstelling wordt begeleid door een rijk geïllustreerde wetenschappelijke catalogus die beschikbaar is in drie talen: VAN GRIEKEN J., LUIJTEN G. en VAN DER STOCK J., *Hieronymus Cock. De renaissance in prent*, Brussel, 2013. Prijs: € 64,95.

Varia

➤ Madeleine Manderyck

OVER NUT EN NOODZAAK VAN BOUWHISTORIE EN BOUWBLOKKENONDERZOEK IN DE ERFGOEDZORG.

Ad Van Drunen, gemeentelijk bouwhistoricus in 's-Hertogenbosch en pionier van het bouwblokkenonderzoek in Nederland aan het woord naar aanleiding van zijn pensioenstelling

Op 16 november 2012 nam Dr. ir. Ad Van Drunen afscheid als gemeentelijk bouwhistoricus in 's-Hertogenbosch. Naar zijn wens organiseerde de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van deze stad een kort en, passend bij Ad, ook kritisch symposium over woonhuisonderzoek, bouwblokinventarisatie en de toekomst van dat onderzoek. De ontvangst vond plaats in de voormalige Sint-Jacobskerk, sinds 2006 het BAM-kantoorgebouw met Open Depot, een mooi voorbeeld van hergebruik van religieus erfgoed. Aansluitend was er een officiële ontvangst in de oude raadzaal van het Bossche stadhuis met toespraken van Willem van de Made, directeur Stadsontwikkeling en Jan van Heijningen, voorzitter van de Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg. Tot slot gaf Ad Van Drunen zelf een toespraak. Hij schetste zijn persoonlijke visie over de evolutie van de monumentenzorg in het algemeen, over de restauratiepraktijk en vooral over zijn levenswerk, het bouwblokkenonderzoek. Aangezien er heel wat herkenningpunten zijn met evoluties in de monumentenzorg in Vlaanderen en zijn ervaring ongetwijfeld inspirerend is, wordt de verkorte toespraak – met goedkeuring van de spreker – hierna afgedrukt.

Bouwhistoricus Ad Van Drunen ontwikkelde de bouwblokkenmethode vanaf de jaren 1975 en zijn baanbrekende artikel *Bouwblokinventarisaties ter bescherming van het stedenbouwkundig monument*, verschenen in het Bulletin KNOB in 1995, was voor menig monumentenzorger in Nederland en Vlaanderen een echte *eyeopener*. Hij was hier dan ook meermaals te gast als spreker op studiedagen om de mogelijkheden van het bouwblokkenonderzoek toe te lichten en onderhield goede contacten met collega bouwhistorici vooral in Antwerpen, Brugge en Gent. Er was interesse vanuit Antwerpen en in het najaar van 1995 gingen Schepen Eric Antonis met enkele stedelijke en gewestelijke monumentenverantwoordelijken naar Den Bosch om zich te vergewissen van het praktische nut van het bouwblokonderzoek en na te gaan op welke manier dat in Antwerpen kon toegepast worden.

Naar aanleiding van de erkenning in 1998 van de historische binnenstad als CHE-zone (zone met culturele-, historische

en/of esthetische waarde) in het gewestplan, ondersteunde Ad een eerste bouwblokonderzoek in Antwerpen. Dankzij zijn inspirerende medewerking werd er toen bij wijze van proefproject een bouwblokinventaris gerealiseerd op de plaats van het voormalige Pieter Potklooster, begrensd door de Hoogstraat, Vlasmarkt, Grote- en Kleine Pieter Potstraat en Haarstraat. Bouwhistorica Petra Maclot en restauratiearchitect Rutger Steenmeijer verzamelden historisch en recenter kaartenmateriaal. Ze verwerkten dat digitaal, samen met de gegevens van eerder uitgevoerd historisch en archeologisch onderzoek; panden werden vervolgens bezocht en opgemeten. Al deze gegevens werden gevisualiseerd via het computerprogramma Descartes. Men kwam tot het besluit dat zeker wat de kelderplannen en de scheimuren betreft, het voormalige Pieter Potklooster vandaag nog steeds de ruggengraat vormt van het bouwblok. Talrijke huizen bleken in structuur nog middeleeuwse huizen achter recentere gevels. Ondanks het feit dat toen naar voor kwam dat bouwblokinventarisatie noodzakelijk is voor het wetenschappelijk onderzoek en documentatie en ondanks het feit dat het een doeltreffend instrument bleek voor de integratie van monumentenzorg in de ruimtelijke planning, bleef het in Antwerpen, ondanks veel goede wil, toch bij dat ene bouwblokonderzoek... Het project gaf gelukkig wel aanleiding tot de stedelijke verplichting om bij een verbouwing van een historisch pand een zogenaamd CHE-rapport te laten opmaken door een bouwhistoricus. Laat ons hopen dat al die verzamelde informatie ooit kan samengebracht worden en aanleiding geeft tot publicaties als het magistrale werk van Ad Van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom*, uitgegeven door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 2006. Deze heuse 'huizenatlas' maakt het erfgoed bij alle betrokkenen ongetwijfeld bekend en geliefd!

Maar laten we nu Ad Van Drunen zelf aan het woord. Hij doet ons het verhaal over de uitbouw van de vakdiscipline bouwhistorie en het bijbehorende bouwblokkenonderzoek bij de Nederlandse collega's. In zijn betoog pleit hij ervoor om bouwhistorie binnen de regelgeving op te nemen overeenkomstig het Europees Verdrag van Malta inzake de bescherming van het archeologische erfgoed (1992), dat zich in artikel 1 zeker niet beperkt tot louter het ondergrondse erfgoed, maar evengoed betrekking heeft op *"bouwwerken, gebouwen, complexen, aangelegde terreinen, roerende zaken, monumenten van andere aard, alsmede hun context, ongeacht of zij op het land of onder water zijn gelegen"*!

TOESPRAAK GEHOUDEN BIJ HET AFSCHIED ALS GEMEENTELIJK BOUWHISTORICUS VAN 'S-HERTOGENBOSCH OP 16 NOVEMBER 2012

Mijn betrokkenheid met monumenten gaat terug tot het midden van de jaren zestig toen ik aan de Bossche HTS studeerde. Mijn actieve loopbaan in Den Bosch begon in 1972 met een stageopdracht voor de TU Delft. Dat beviel zo goed, dat ik op

Ad Van Drunen (foto M. Manderyck)

1 april 1975 een aanstelling bij de gemeente kreeg. In de periode van ruim 45 jaar heb ik de Nederlandse monumentenzorg sterk zien veranderen. Den Bosch heeft in dit veranderingsproces, gewild en ongewild, een rol gespeeld. Ik zal enkele punten waarbij de landelijke en Bossche ontwikkelingen elkaar raakten en beïnvloeden, hier kort aan de orde stellen.

De belangrijkste verandering die plaatsvond is mijns inziens:

De voortschrijdende decentralisatie in de monumentenzorg

De Monumentenwet van 1961 ging uit van een centrale, door het rijk geregelde monumentenzorg. De Minister bepaalde welke gebouwen en stadsgezichten beschermd dienden te worden en beoordeelde de monumentenvergunningen. Hierbij werd hij bijgestaan door een sterke en deskundige rijksdienst. Gemeenten deden toen nog weinig aan monumentenzorg, enkele uitzonderingen zoals Amsterdam en Utrecht, daargelaten. In de jaren '60 stonden veel gemeenten zelfs afkerig tegenover monumenten. Men vond ze een belemmering voor de economische ontwikkeling van de stad. Zo ook in Den Bosch. De waarde van de binnenstad en de Binnendieze werd toen nog niet zo gezien.

De discussies over het Structuurplan Binnenstad en de demping van de Binnendieze brachten hierin verandering. Dankzij deze discussies werd de binnenstad van Den Bosch als één van de eerste grotere steden in Nederland voorgedragen tot Beschermd Stadsgezicht. Dat gebeurde in eerste instantie door een brief van de rijksdienst uitgerekend op de dag van de raadsdebatten over de Binnendieze. Niet toevallig lag de grens van het beschermd gezicht midden in het riviertje... Tja, toen durfden de medewerkers van de rijksdienst nog hun nek uit te steken.... Het mocht echter nog niet baten. Het latere, grotere beschermd gezicht, heeft wel een belangrijke invloed op het gemeentelijk beleid gehad.

Enkele jaren daarvoor, in 1965, had Den Bosch ook al de twijfelachtige eer als eerste grotere stad een lijst met beschermde monumenten gedictieerd te krijgen. Op deze lijst stonden in eerste instantie 660 panden. De verontwaardiging in Den Bosch was groot. De stad kwam met een tegenvoorstel: 100

panden. Uiteindelijk rolden er – na tussenkomst van de staatssecretaris van CRM (een Bosschenaar overigens) – 239 rijksmonumenten uit. Zo ging dat in die tijd.

Maar het tijt keerde. In 1975, toen ik in Den Bosch begon, was mijn eerste opdracht om samen met de rijksdienst deze beperkte lijst met monumenten uit te breiden. Het beleid in de stad was blijkbaar helemaal 'om'. Deze ommekeer had zeker ook te maken met de, in het Europese Monumentenjaar beschikbaar gestelde, subsidiegelden. Den Bosch heeft hier 'rijkelijk' van geprofiteerd.

In heel Nederland voltrok zich tussen 1965 en 1975 een grote omzwaai in de gemeentelijke monumentenzorg. Den Bosch pakte dit heel degelijk aan. De stad ging aan de slag met integraal binnenstadsbeleid. Er kwam een afdeling Binnenstad, waar monumentenzorg en stedenbouw in één afdeling werden samengevoegd. De rijksdienst zag dit met bewondering aan en vroeg de aanvoerder van de nieuwe aanpak, Leo van Nispen tot Sevenaer al snel om directeur bij de dienst in Zeist te worden. Het lijkt wel een transfer uit het voetbal. Een van de eerste zaken die de nieuwe directeur regelde was een stafafdeling Onderzoek en Documentatie, waardoor het bouwhistorisch werk van Herman Janse, Dick Berends en hun collega's een duidelijke plaats kregen binnen de rijksdienst. Van Nispen had in Den Bosch ervaren dat onderzoek een wezenlijk onderdeel van monumentenzorg is. Hij heeft overigens na zijn vertrek nog jaren in de Bossche gemeenteraad gezeten. Het was die zelfde Van Nispen die mij op 1 april 1975 naar de gemeente gehaald had. Precies op het goede moment. Ik zag mijn kans om faciliteiten voor historisch onderzoek in het gemeentelijk apparaat op te bouwen. Daar kan ik met tevredenheid op terug zien.

De decentralisatie ging verder;

Bij de wijziging van de Monumentenwet in 1988 kregen gemeenten een veel belangrijker rol. Zij moesten voortaan zelf monumentenvergunningen beoordelen en verstrekken. Den Bosch had daarvoor ondertussen de kennis en de faciliteiten in het gemeentelijk apparaat opgebouwd. Dit heeft de stad heel wat profijt opgeleverd.

Bij de recente veranderingen in het kader van het Moderne Monumentenzorg (MoMo) beleid, zijn per 1 januari jongstleden nog meer monumentenzorgtaken naar de gemeenten geschoven. Naast de minder positieve kanten van MoMo, zoals het verruimen van vergunningvrij verbouwen, dienen zich ook nieuwe kansen aan, met name op het vlak van de ruimtelijke ordening.

Gemeenten moeten nu het cultuurhistorisch erfgoed in de bestemmingsplannen beschermen. Hiervoor moeten zij de inhoudelijke historische kennis zelf in huis hebben, of halen. Voor grote gemeenten betekent dit dat ze naast de al aanwezige archeologische-, ook bouwhistorische kennis moeten binnenhalen. Veel gemeenten, vooral de kleinere, zijn nog op zoek naar deze kennis. Het vergroten van de gemeenten tot

minimaal 100.000 inwoners is in dit kader niet zo'n slecht voornemen van de nieuwe regering.

Den Bosch is gelukkig al goed uitgerust voor de nieuwe taken. Het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek is hier één geheel met monumentenzorg: de afdeling B.A.M.

Onze archeologische en bouwhistorische waardenkaarten zijn ingebed in het gemeentelijk beleid en de verordening. Het nieuwe bestemmingsplan Binnenstad is redelijk 'MoMo-proof'. We beschikken over een goed instrumentarium om het Moderne Monumentenbeleid afgewogen uit te voeren.

De conclusie mag dan ook worden getrokken dat Den Bosch veel sterker uit het decentralisatieproces gekomen is: de aanvankelijk achterstand is omgebouwd tot een voorsprong. Dit is de belangrijke extra winst die de strijd in de jaren '60 de stad heeft opgeleverd.

Als tweede punt wil ik de veranderingen in de restauratiepraktijk aan de orde stellen

In de jaren '70 nam het aantal restauraties sterk toe. Particuliere restauratie-architecten en rayonmedewerkers van de rijksdienst, tot dan toe de specialisten met kennis van historische bouwconstructies en materialen, kregen steeds minder tijd om in de gebouwen te komen en op de steigers. Hun werk werd meer en meer een papieren zaak van subsidieaanvraag, planning en administratie. Kennis en onderzoek verdwenen naar de achtergrond.

In deze lacune is de vakdiscipline bouwhistorie gesprongen, zo niet ontsprongen. Dit proces is heel goed begeleid door de Stichting Bouwhistorie Nederland, (de SBN). Wat deze stichting tot stand heeft gebracht is een grote prestatie. Bouwhistorie is niet meer weg te denken uit de Nederlandse monumentenzorg. Voor de Bossche bouwhistorici was het een voorrecht om de vakdiscipline mee op te bouwen. Ik hoop dat de SBN doorgaat op de ingeslagen weg en alert blijft voor nieuwe ontwikkelingen.

Zo vindt op dit moment bijvoorbeeld binnen bouwhistorie een verschuiving plaats van diepgaand documentair onderzoek naar waarde stellend vooronderzoek en *quick scans*. Opdrachtgevers vragen hierom. Heel nuttig voor de praktische monumentenzorg, maar minder voor de bouwhistorie. Deze snelle onderzoeken vereisen namelijk veel praktijkervaring en kennis. Maar waar doe je die op? De opleidingsmogelijkheden zijn beperkt en theoretisch van aard. Praktijkonderwijs was, en is, er nauwelijks.

In Den Bosch zijn Harrie Boekwijt en ik daarom al in de jaren '80, zelf bouwhistorici gaan opleiden. In die tijd, de vorige crises!, konden veel mensen geen baan krijgen. Wij maakten van de nood een deugd. Met behulp van regelingen zoals werken met behoud van uitkering, Banenpool en WSW (nvdr.: Wet sociale werkvoorziening), wisten we bouwkundigen, waterbouwkundigen, historici en kunsthistorici binnen de dienst te halen en hen op te leiden in de bouwhistorie. En dat betaalde zich dik terug: in die tijd is er door hen veel veldonderzoek verricht. Zij stonden ook klaar om het historisch stedenbouw-

kundig onderzoeksproject van de Bossche binnenstad, het bouwblokonderzoek, uit te voeren. Dit omvangrijke project loopt nog steeds en slaat nieuwe wegen in, zo hebben we vanmorgen gezien.

In de jaren '80 zijn ook veel onderzoeksexperimenten uitgevoerd, de aanzetten voor de latere Leidraad voor Bouwhistorisch onderzoek. Met veel genoegen kijk ik terug op deze pionierstijd. De tijd van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst, kortweg BAD. Voor mij was het een warm BAD.

De meeste van de hier opgeleide mensen hebben nu een betaalde baan bij de overheid of hebben een eigen bedrijf. Een firma zoals BAAC, een ICT bureau en zzp'ers (nvdr.: zelfstandig zonder personeel) zijn in Den Bosch gevestigd, maar ook elders in het land. Een crisis kan dus ook goede zaken opleveren, zo blijkt. De huidige crisis kan mogelijk aangegrepen worden om opnieuw talent op te leiden. Niet alleen bij de BAM, maar ook bij andere gemeenten.

Kelderkaart van het onderzochte stads kerngebied met de loop van de oudste stadsmuur en de Binnendieze in 's Hertogenbosch, uit VAN DRUNEN A., 's-Hertogenbosch van straat tot stroom, p. 25

Hiermee kom ik bij mijn derde punt; bouwhistorisch onderzoek bij gemeenten

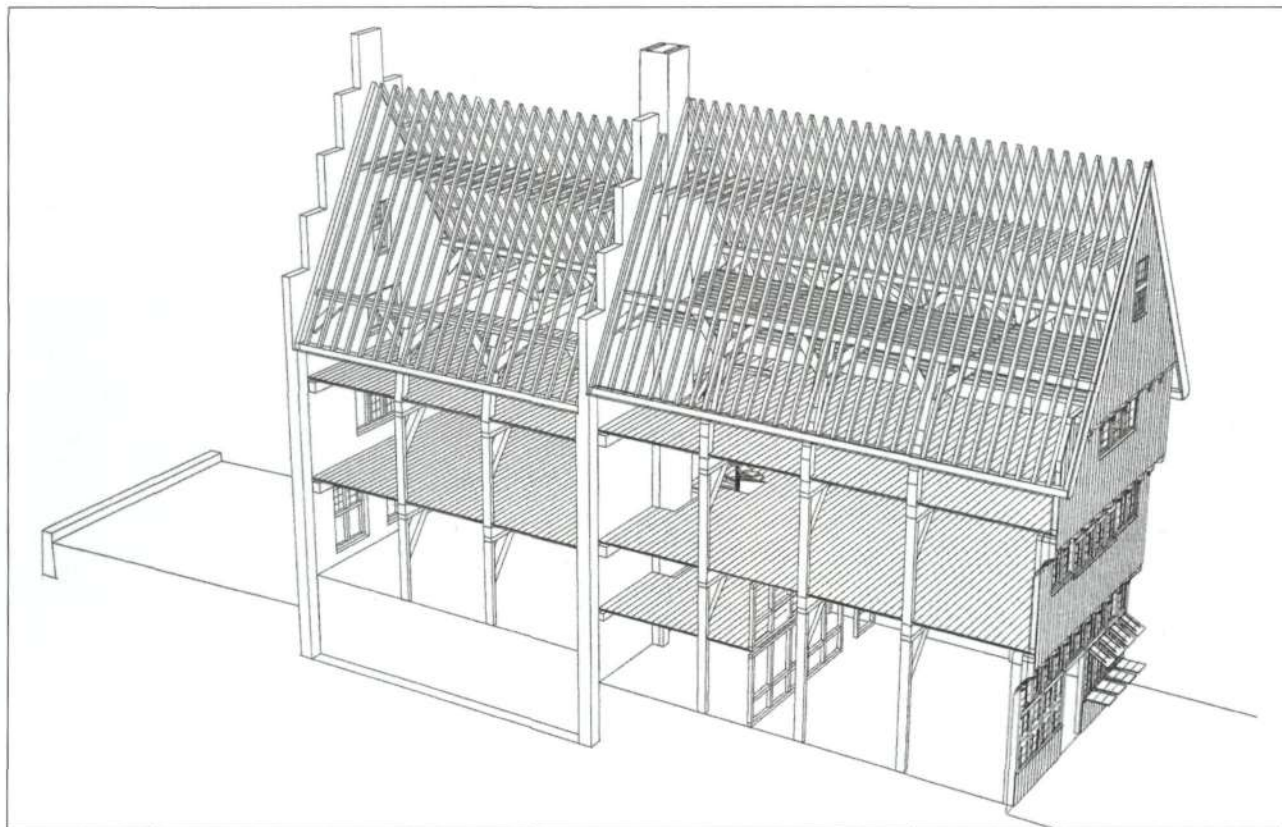
Dit lijkt vanzelfsprekend, maar is het nog steeds niet. En was het zeker niet toen ik hier in 1975 begon. Het beroep bouwhistoricus bestond nog niet. Hoe moesten wij, gemeentelijke pioniers als Bart Kluck en Frans Kipp in Utrecht en ik in Den Bosch, ons noemen om een plaatsje te krijgen in de gemeentelijke organisatie? We hebben toen maar 'leentje buur' gespeeld en de Duitse titel *Bauhistoriker* vertaald door 'gemeentelijk bouwhistoricus'.

In het centralistische tijdperk was bouwhistorisch onderzoek wel een belangrijke taak binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Dáár is de kiem gelegd voor de vakdiscipline bouwhistorie in Nederland. Er is veel kennis en expertise opgebouwd. Nu zien we bij de rijksdienst de aandacht afnemen, vacatures voor bouwhistorie worden niet meer ingevuld; een zorgelijke ontwikkeling. Waar moeten de gemeenten de kennis nu vandaan halen? Praktijkkennis doe je niet alleen op uit boeken en congressen. Mijn stelling is dat de Rijksdienst Cultureel Erfgoed zich niet mag terugtrekken uit de bouwhistorie. Per regio moet een team van specialisten de gemeenten kunnen bijstaan bij het bouwhistorisch onderzoek, als basis voor verantwoord restaureren.

De huidige crisis houdt in deze gevaren in. Gemeenten, de uitvoerders van Moderne Monumentenzorg, gaan zich beperken tot hun wettelijke taken. Bouwhistorie is, anders dan archeologie, niet in de wet opgenomen. Geheel ten onrechte, gezien het Verdrag van Malta. Maar Nederland heeft het Maltaverdrag beperkt tot het ondergrondse archeologisch onderzoek. Het bouwhistorisch onderzoek werd hierbij als het ware onder het maaiveld geschoven. De bouwhistorici (en eigenlijk alle monumentenzorgers) hebben indertijd verzuimd deze ommissie bij de Haagse politiek, maar ook bij de Rijksdienst aan te vechten. Zij waren te veel naar binnen gericht bezig. De huidige bouwhistorici moeten zich opener en beleidsmatiger opstellen. Mogelijk valt er nog iets te repareren binnen MoMo. Bouwhistorie dient, overeenkomstig archeologie, in regelgeving te worden vastgelegd om een structurele plaats in de monumentenzorg te krijgen, bij gemeenten, maar ook bij het Rijk en de provinciale steunpunten.

De laatste verandering in de monumentenzorg die ik hier wil bespreken is de toenemende aandacht voor wat zich achter de gevels bevindt. Ik kan dat het beste met een anekdote toelichten

Cees Peeters, opsteller van de eerste Bossche monumentenlijst in de jaren zestig, waarover ik zojuist sprak, vertelde me eens dat hij indertijd door de burgemeester voor 'lijstenmaker' werd uitgemaakt. Niet alleen omdat hij de lijst van monumenten had opgesteld, maar ook omdat er veel 'lijstgevels' op stonden. Het was toen in de monumentenzorg nog heel gebruikelijk dat er alleen op uiterlijke kenmerken werd geselecteerd. Wat er achter deze veelal 19de eeuwse gevels zat, kwam niet ter sprake... (Cees realiseerde zich dat toen al wel hoor.

Reconstructietekening van een smal 16de eeuws Bosch woon- en werkhuis, uit VAN DRUNEN A., *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom*, p. 55

Zijn relatie met Den Bosch is overigens weer goed gekomen door zijn *Geïllustreerde Beschrijving van de Sint Jan*. En met hem zelf trouwens ook; hij werd hoogleraar in Nijmegen en Amsterdam. Maar dit terzijde.)

We kunnen vaststellen dat er in de afgelopen halve eeuw steeds meer aandacht gekomen is voor het inwendige van gebouwen. Het bouwhistorisch onderzoek heeft hier een belangrijke rol in gespeeld. Waren de eerste redengevende omschrijvingen nog niet veel meer dan; 'pand met lijstgevel van eenvoudige doch harmonische architectuur', schertsend wel 'edocha- architectuur' genoemd, de huidige beschrijvingen vermelden ook interieurs en constructies.

De aandacht voor het inwendige van de gebouwen heeft in Den Bosch honderden kapen en andere houtconstructies in beeld gebracht. Mijn opvolgers, laat ik ze even noemen: Ronald Glaudemans, Johan van den Eijnden, Bianca Eikhoudt en Maarten Enderman zullen deze schat aan gegevens verder moeten verzilveren.

En dan zijn er nog de vele tientallen wand- en plafondschilderingen uit verschillende tijden. Door de vaste hand en het scherpe oog van Maike Tjon A Kauw zijn er veel vrij gelegd en gedocumenteerd. Een buitengewoon rijk bestand dat om wetenschappelijke uitwerking vraagt. Het Jeroen Boschjaar 2016 nadert. Er zijn geen schilderijen van onze beroemde stadgenoot ter plaatse bewaard gebleven. Schilderingen uit zijn tijd des te meer. Misschien wel uit zijn atelier, wie zal het zeggen. Een uitgelezen kans om daar iets mee te doen voor 2016.

Kom ik aan het eind

De grote opkomst hier in de oude raadzaal, vandaag onderstreept de band die er is gegroeid tussen Bosschenaren en hun cultureel erfgoed (en ook een beetje met mij, hoop ik).... In de roerige jaren '60 is deze betrokkenheid ontstaan. Ik heb het zien groeien tot een omvangrijk en kleurrijk geheel van verenigingen en stichtingen. Zij hebben de stad een grote toeristische impuls gegeven. Onlangs werd Den Bosch weer tot de meest gastvrije stad van ons land gekozen. En de stad staat in de top drie van de meest aantrekkelijke vestigingsplaatsen. Het lijkt me niet toevallig dat in deze drie steden: Amsterdam, Utrecht en Den Bosch archeologie samen met bouwhistorie verankerd zijn in het gemeentelijk bestel... De afdeling BAM gaat de komende tijd de mogelijkheden van het nieuwe Open Depot optimaal benutten, zodat we de Bossche bevolking en de toeristen goed kunnen voorlichten. Maar de BAM gaat met het Open Depot ook het wetenschappelijk nut van het onderzoek uitbouwen. Een prachtuitdaging, jammer dat ik daar niet meer aan mee kan doen.

Rest mij, jullie, collega's in Nederland en Vlaanderen te bedanken voor de jarenlange samenwerking en het delen in elkaars kennis.

's-Hertogenbosch, 16 november 2012

Ad van Drunen,
(gemeentelijk bouwhistoricus in ruste)

Architect Stephane Beel over zijn restyling van het Rubenshuis,
een gebouw dat niet als museum maar als woning werd geconcipieerd:

"Dat was een eerste, belangrijk probleem. Je zou dan kunnen overwegen om het bezoek te beperken, zoals tijdens het Rubensjaar is gebeurd. Maar er zijn zoveel geïnteresseerden – dat zou geen echte oplossing bieden. Maar waar blijf je dan met het onthaal en alles wat daarbij hoort: ticketverkoop, vestiaire, enzovoort? Terzelfder tijd wou ik de logica van het huis bewaren, met het perspectief zoals Rubens het heeft bedoeld. Het is de enige manier om te begrijpen hoe die man heeft geleefd, want precies dat is de aantrekkingskracht van het Rubenshuis.

In andere musea, van Spanje tot de Verenigde Staten, hangen er veel meer schilderijen van Rubens dan hier. Mensen komen naar het Rubenshuis voor het huis, het interieur, de sfeer.

In dat opzicht heb ik ook rekening willen houden met de informatieverstrekking over het museum. In de meeste musea vind je wat ik noem een soort inlevingsruimte. Een plek waar groepen of klassen een inleiding kunnen krijgen. Ook daarvoor is er in het Rubenshuis geen plaats. Je kan daarvoor toch moeilijk een tuinhuis op de binnenplaats zetten."

"Uiteindelijk is het idee ontstaan om de entree volledig buiten het museum te plaatsen. Dat biedt specifieke voordelen. De onthaalfunctie blijft duidelijk gescheiden. In het paviljoen zal je het perspectief naar de tuin al kunnen ervaren door de glazen deuren. Het klopt ook met het feit dat je in het parcours binnen het museum op een bepaald moment weer naar buiten moet: over de binnenplaats. Ook die logica wordt dus gevolgd."

Stephane Beel geïnterviewd in *De Morgen: De drempel van het Rubenshuis*.

Architect Stéphane Beel over het Rubenshuis, *De Wapper en de Antwerpse musea*, *De Morgen*, 26 februari 1999

beeldhouwer zijn eigen stijl en manier van werken had, was het gevaar niet denkbeeldig dat het eindresultaat zeer heterogeen zou zijn.

Van Averbeke was zich hier terdege van bewust en zag er daarom nauwlettend op toe dat het beeldhouwwerk een eenvormig ensemble vormde (135). Voor de bas-reliëfs werd Botticino-marmer gebruikt, afkomstig uit het depot van de firma R. & G. Peeters in Berchem. Het was de enige marmersoort die tijdens de oorlog in voldoende hoeveelheden beschikbaar was (136).

De beslissing om de gevels van het atelier uitsluitend met beeldhouwwerk te versieren en beschildering achterwege te laten, was duidelijk niet gebaseerd op historische argumenten. Ook bij de inrichting van het interieur week Van Averbeke af van het voornemen om de historische werkelijkheid op een zo volmaakt mogelijke wijze te benaderen. Zo was hij van mening dat de vloer van het atelier oorspronkelijk uit gebakken tegels of bakstenen bestond. Maar hij achtte het niet wenselijk de vloer met deze materialen te restaureren: *"Zulke bevloering was uiterst geschikt voor de bestemming van het atelier. Doch het valt niet te betwijfelen dat het thans noodzakelijk is een rijkere bevloering aan te brengen, b.v. parket of marmer: eene bevloering met witte en zwarte marmeren zerken van ongeveer om 50 x om 50, in dambord gelegd tusschen zwarten board, voor de werkplaats van het gelijkvloers en verder voor de werkplaats op de verdieping en voor alle overige plaatsen parket."* (137).

De keuze voor 'duurzame materialen'

Zoals de meeste architecten van zijn generatie had Emiel Van Averbeke een afkeer van bepleisterde gevels, die hij als weinig duurzaam beschouwde. In de 17de eeuw was het echter niet ongebruikelijk gevels te bepleisteren en ook Rubens zelf had de gevels van zijn huis laten bepleisteren. Bij het verwijderen van de 19de-eeuwse afwerkingslagen in 1938 vond Van Averbeke verschillende sporen van de oorspronkelijke afwerkingslagen terug, meer bepaald op de portiek, het tuinpaviljoen en enkele gevels van het *schilderhuys*. In zijn verslag van 22 juli 1938 aan het college schreef hij hierover het volgende: *"Wij zijn tevens de meening toegedaan dat Rubens deed werken volgens een bouwwijze, die thans zou verworpen worden. Wij spraken reeds vroeger over bezetten en kalken. Vóór de opzoekingen zou niemand durven vermoed hebben dat Rubens zulke weinig duurzame materialen aan zijn "Paleis" zou gebruikt hebben. Doch er is méér: wij vinden overal beschildering, blauwe beschildering op blauwen hardsteen, en niet alléén op de arkade, doch op al den blauwen hardsteen, dien wij tijdens de opgravingen terugvonden. In die periode was het een algemeen gebruik geworden duur-*

zame materialen te beschilderen. (...). Door hardsteen te beschilderen volgde Rubens de mode en de gebruiken van zijn tijd; door te bezetten, te kalken deed Rubens niets anders dan de bouwwijze, toenmaals in zwang, volgen. Doch deze wijze van bewerking was soms niet in harmonie met de samenstelling van het materiaal of de weelderigheid van versieringen en lijsten."

Van Averbeke raadde de Studiecommissie dan ook aan voor 'duurzame materialen' te kiezen: *"Voor een publiek gebouw, dat in een Museum wordt herschapen, is bezetting natuurlijk een minder duurzaam product, dat onderhoud, beschildering en na zekeren tijd vernieuwing vergt. Daarom is het raadzaam dat de Commissie de keus van duurzame materialen zou in overweging nemen"* (138).

Blik op de gevels van het woonhuis, dat volledig herbouwd werd in 1939-1946
(foto O. Pauwels)

De straatgevels van het Rubenshuis
(foto O. Pauwels)

Het interieur van het *schilderhuys*. Voor de vloer werden zerken van blauwe hardsteen hergebruikt, die afkomstig waren van het Schoonselhof (foto O. Pauwels)

Emiel Van Averbeké hechtte veel belang aan het gebruik van traditionele bouwmaterialen. Zo werden de straatgevel van het woonhuis en het halfronde 'museum van Rubens' opgetrokken met de oude bakstenen van het huis Bosschaert. De balken van het oude huis werden hergebruikt voor het roosterwerk van het woonhuis en het atelier. Toen de oude Edegempoot werd afgebroken, zorgde Van Averbeké ervoor dat een deel van de blauwe steen ter beschikking werd gesteld van het Rubenshuis (139). Toen hij in 1943 vernam dat een perk van de begraafplaats Schoonselhof zou worden opgeruimd, verzocht hij de bestuurder der stedelijke begraafplaatsen "om de blauwe steen van de niet teruggeëischte zerken te willen voorbehouden voor den wederopbouw van het Rubenshuis." (140). De grafzerken werden gebruikt voor de vloer in het atelier van het *schilderhuys* (141).

Sommige traditionele bouwmaterialen zoals Balegemse steen en Gobertangesteent waren echter niet meer in voldoende hoeveelheden verkrijgbaar. Als vervangingsmateriaal gebruikte Van Averbeké *Vaurion clair*, beter bekend als *Massangis* (142). Hij liet de natuursteen kappen door een ploeg van 23 steenhouwers, "volgens het procédé in zwang in de 17de eeuw" (143). Tegen het gebruik van moderne bouwmaterialen zoals eterniet (144) en gewapend beton (145) had Van Averbeké geen bezwaar, voor zover ze niet zichtbaar waren voor de bezoekers.

De herschepping van het interieur

Over het interieur van het huis van Rubens was slechts weinig bekend. Voor de indeling van het huis kon Van Averbeké terugvallen op het plan van Mols, waarvan de betrouwbaarheid echter door velen in twijfel getrokken werd. Wat de interieurinrichting betreft, was er zo goed als geen informatie beschikbaar, afgezien van de prent van Harrewijn van 1692 waarop een huiskapel en een vertrek met een koepelvormige zoldering te zien waren. Deze prent was echter ruim een halve eeuw na Rubens'

De keuken van het Rubenshuis (foto O. Pauwels 2012)

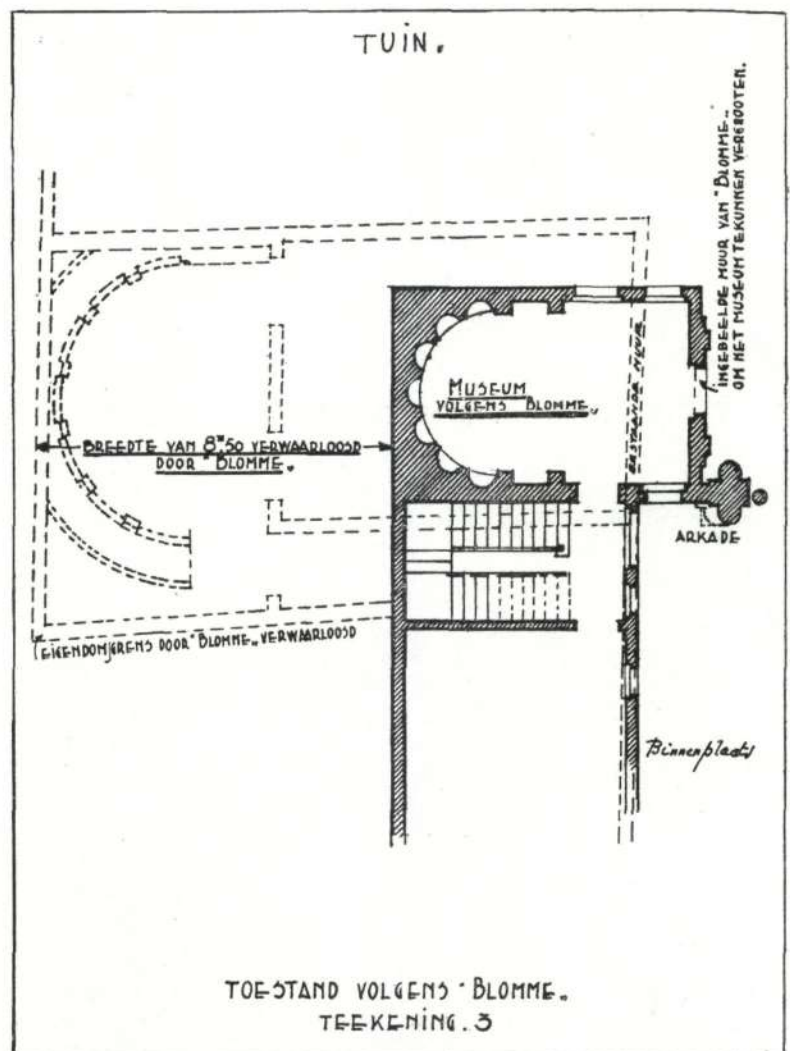
Het interieur van het woonhuis. Het imitatiegoudleer werd geleverd door de firma Eugène Van Herck & Zonen
(foto O. Pauwels 2012)

De kunstkamer en de halfronde en overkoepelde beeldengalerij van Rubens
(foto O. Pauwels 2012)

overlijden tot stand gekomen en het was onduidelijk hoe deze vertrekken er ten tijde van Rubens hadden uitgezien. Het beschikbare bronnenmateriaal was volstrekt onvoldoende om het originele interieur van het Rubenshuis te reconstrueren. Paul Buschmann en Ary Delen hadden het stadsbestuur daarom aangeraden het Rubenshuis in te richten als museum, in een eigentijdse, functionele stijl, naar het voorbeeld van het Rembrandthuis in Amsterdam. Ook Emiel Van Averbeké was aanvankelijk voorstander van dit idee. Zijn verslag aan het stadsbestuur van 22 april 1938 voorzag in grote zalen, die geschikt waren als museumlokalen (146). Toch hield het college van burgemeester en schepenen vast aan zijn voornemen om het interieur een 17de-eeuws uitzicht te geven. Als het niet mogelijk was het oorspronkelijke interieur te reconstrueren, dan wilde het stadsbestuur de bezoekers toch een sfeerbeeld van de woning van Rubens geven. Tijdens de afbraak van het huis Bosschaert probeerde Van Averbeké zoveel mogelijk sporen van de oorspronkelijke indeling van het Rubenshuis terug te vinden. Zo vond hij de vermoedelijke funderingen terug van het 'museum van Rubens', de halfronde zaal waar Rubens zijn collectie antieke beelden tentoonstelde. Op basis van deze vondst kon hij aantonen dat Mols zich vergist had wat de ligging en de afmetingen van dit museum betreft (147).

Het onderzoek van de bouwsporen kon echter niet alle vragen beantwoorden. Zo had het Rubenshuis volgens de gravures van Harrewijn een monumentaal trappenhuis dat de gelijkvloerse verdieping verbond met een open galerij. Maar volgens Van Averbeké kon er ten tijde van Rubens nooit een galerij geweest zijn: "De trap wordt door Van den Branden (148) toegeschreven aan Hans van Mildert. Wel te verstaan de

Grondplan van het 'museum' van Rubens
(uit VAN AVERBEKE E., Het huis van P.P. Rubens. De eerste bevindingen, in Maandschrift der Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, jg. 9, 1938, nr. 9, p. 240)

trap die van het gelijkvloers tot de eerste gaanderij voert. Doch de opzoekingen hebben bewezen dat de gaanderij er ten tijde van Rubens nooit heeft bestaan. Dus mogen wij hier ook de aanduiding der gravure betwijfelen. Wij weten dat van Mildert veel voor Rubens heeft gewerkt, doch wij moeten besluiten dat de trap afgebeeld op de gravure, als opvatting, als tekening, als perspectief, al even slecht is als al de overige aanduidingen, inzake versieringen en bekledingen van het huis Hillewerf." Van Averbek stelde daarom een pragmatische oplossing voor: "Er moeten natuurlijk goede trappen, waardig van hun bestemming, in het Rubenshuis geplaatst worden. Wij moeten bekennen dat de opzoekingen niet hebben doen uitschijnen, waar de trappen stonden en hoe ze waren. Enkele oude stukken werden in de huidige trapzalen verwerkt, doch deze hebben niet de afmetingen, welke een trap als deze afgebeeld op de gravure, zou vereischt hebben. De oplossingen, aan de Commissie voorgelegd, zijn dus denkkelijk geen waar beeld van den trap ten tijde van

Rubens. Alleen werd hier een oplossing betracht, welke een goede verbinding tusschen de lokalen zou verwezenlijken en deze, om de overlevering niet te schaden, min of meer ontworpen in den geest der trappen van van Mildert" (149).

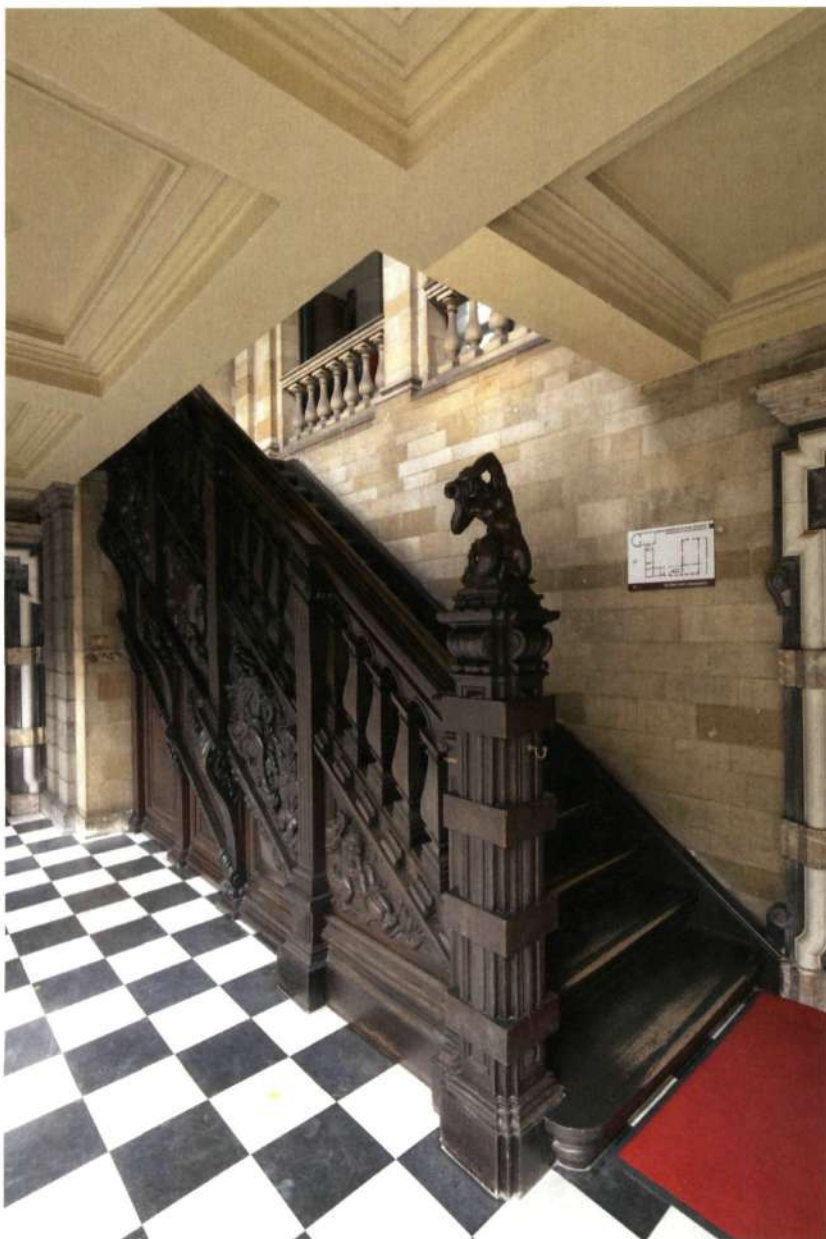
Met het oog op de inwijding van het Rubenshuis werd al in 1941 begonnen met de aankoop van antieke meubels (150). De meeste opdrachten voor de interieurinrichting werden toegewezen aan de bekende Antwerpse firma Eugène Van Herck en Zonen (151). Deze firma verhandelde niet alleen kunstwerken van diverse aard maar voerde ook expertises uit (152). In 1942 leverde ze onder meer 85 vellen imitatiegoudleer voor het Rubenshuis (153).

Camille Huysmans en het Rubenshuis

Camille Huysmans (1871-1968) had een lange en rijk gevulde politieke loopbaan. Hij was volksvertegenwoordiger voor de Belgische Socialistische Partij (1910-65), voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers (1936-39 en 1954-58), minister van Kunsten en Wetenschappen (1925-27), minister van Openbaar Onderwijs (1947-49) en premier (1946-47). Van 1932 tot 1940 en van 1944 tot 1946 was hij tevens burgemeester van Antwerpen (154). In die hoedanigheid en als voorzitter van de Studiecommissie speelde hij een belangrijke rol in de besluitvorming rond de herschepping van het Rubenshuis. Huysmans zelf noemde zich in de jaren 1950 *le reconstruteur responsable de cette maison* (155). Reden genoeg dus om zijn opvattingen over de restauratie en de bestemming van het Rubenshuis nader te onderzoeken.

Huysmans was een groot bewonderaar van Rubens. In 1939 koos hij Rubens als thema voor zijn 21 juli-toespraak tot de Antwerpse schooljeugd en in 1945 publiceerde hij een artikel over Rubens als diplomaat. Volgens zijn biografen zocht hij in de figuur van Rubens punten van gelijkenis met zichzelf (156). Hij was vastbesloten het Rubenshuis in zijn 'oorspronkelijke staat' te herstellen, met inbegrip van het interieur. Het huis moest er opnieuw uitzien zoals in de tijd dat Rubens er woonde en werkte. Met dit standpunt stond hij niet alleen: de beslissing om het Rubenshuis in zijn 'oorspronkelijke staat' te herstellen, was al voor de Eerste Wereldoorlog genomen en de lokale pers en de publieke opinie verwachtten dat het stadsbestuur het huis in zijn oude glorie zou doen herrijzen (157). Het beeld van het Rubenshuis zoals het te zien was op de wereldtentoonstelling van 1910 werkte nog steeds door. Ook de KCML wilde het huis in zijn oorspronkelijke staat herstellen. Huysmans deelde de kritiek van

De trappen van het oorspronkelijke huis werden toegeschreven aan de beeldhouwer Hans van Mildert. Over hun uitzicht was slechts weinig bekend. De huidige trappen werden ontworpen door Emiel van Averbek 'in de geest van Hans van Mildert' (foto O. Pauwels 2012)

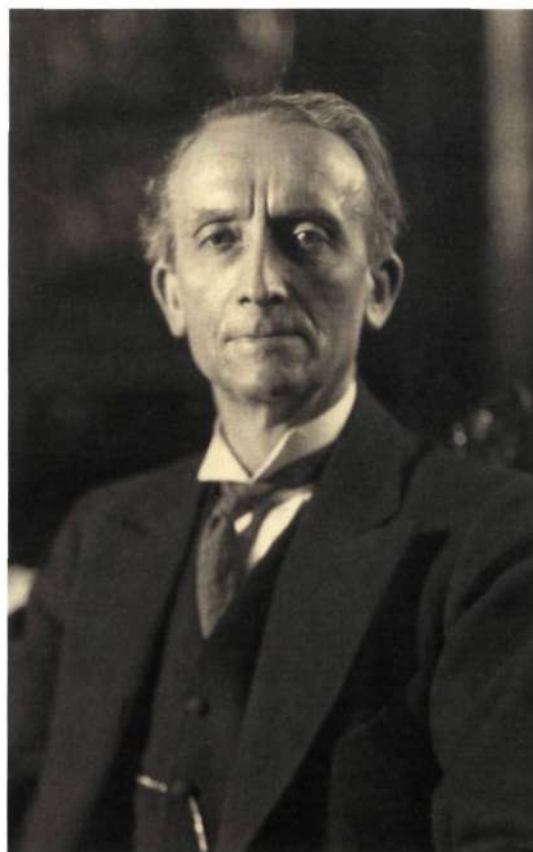

Buschmann, Delen en Van Averbeké op de fantasievolle plannen van Blomme. Hij was er zich ook van bewust dat er lacunes waren in de historische kennis omtrent het oorspronkelijke huis. Maar dat was voor hem nog geen reden om van een herschepping af te zien. Als de experts niet wisten hoe het oorspronkelijke huis er precies had uitgezien, dan moesten ze ernaar streven *“de historische werkelijkheid op een zo volmaakt mogelijke wijze te benaderen”*.

Huysmans had ook een uitgesproken mening over de toekomstige bestemming van het Rubenshuis. In het najaar van 1945 publiceerde hij een bijdrage over de restauratie van het Rubenshuis in het tijdschrift van de *Union nationale des prisonniers politiques*. Over de toekomstige bestemming liet hij geen misverstand bestaan: *“La Maison de Rubens ne sera pas un musée. Elle restera la maison de Pierre Paul. On y verra certes des tableaux du maître. Mais elle permettra au visiteur de revivre par l'esprit et par le cœur une époque mouvementée de notre histoire nationale.”* (158).

De rede die Huysmans hield op 21 juli 1946 bij de inwijding van het Rubenshuis had dezelfde teneur: *«Niet alleen lag het in de bedoeling van het Antwerpsch gemeentebestuur, één van de mooiste particuliere woningen van België in haar vroegere glorie te herstellen, het wil er tevens een atmosfeer oproepen die aan het verblijf herinnert van den geniaalsten van onze kunstschilders. Zoo worden van lieverlede kamers en vertrekken gemeubeld en gestoffeerd. Orgineele stukken, die eenmaal het eigendom zijn geweest van den Vlaamschen Meester, prijken er naast andere, die dagteekenen uit hetzelfde tijdperk. Aankopen en giften zullen verder de collectie helpen verrijken, waarvoor zich overigens reeds menig mild donateur interesseerde.»* (159).

Op 21 oktober 1947 werd de vzw *De Vrienden van het Rubenshuis* opgericht, die tot doel had de collectie van het Rubenshuis te verrijken en de faam van Rubens te vergroten (160). In 1955 wilden zij een olieverfschets van Rubens aankopen. Omdat ze niet over de nodige middelen beschikten, vroegen ze steun aan het stadsbestuur en aan Leo Collard, minister van Openbaar Onderwijs. Dit was echter niet naar de zin van Camille Huysmans. Hij schreef een brief aan Collard om hem erop te wijzen dat het nooit de bedoeling geweest was dat het Rubenshuis een museum zou worden. Als de *Vrienden van het Rubenshuis* werken van Rubens wilden aankopen, moesten ze die in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten tentoonstellen. In deze brief legde Huysmans ook uit hoe de besluitvorming rond de herschepping van het Rubenshuis verlopen was: *“Je suis le reconstruteur responsable de cette maison, en*

Camille Huysmans
(foto AMVC-Letterenhuis Antwerpen)

qualité de bourgmestre et d'animateur de la Commission qui a recréé cette maison avec la collaboration de l'Architecte Van Haverbeke, qui était un artiste de haute valeur. A nous trois, Van Haverbeke, Opsomer et moi nous avons pris les résolutions relatives à cette maison: achat – études – construction.» (161). Isidore Opsomer (1875-1967) is vandaag vooral bekend als schilder van officiële portretten. Hij was sinds 1926 directeur van het Hoger Instituut voor Schone Kunsten in Antwerpen. Van 1937 tot 1946 was hij tevens directeur van de Koninklijke Academie. Hij was nauw bevriend met Huysmans en had een grote invloed op diens artistieke opvattingen (162). Hij was evenals Van Averbeké lid van de Studiecommissie en van de KCML (163). Van Averbeké won tijdens de restauratie regelmatig zijn advies in voor de uitwerking van ornamentale elementen (164).

Op 25 oktober 1955 schreef Huysmans een brief aan schepen John Wilms, waarin hij hem eraan herinnerde dat de commissie die het Rubenshuis had herbouwd, steeds unaniem van oordeel geweest was *“dat het Rubens-Huis niet moest veranderd worden in een Rubens-Museum. Dat was het oordeel van Van Haverbeke, de geniale man die de plans heeft opgemaakt en de uitvoering verzorgd, – het oordeel van Schepen van Put, – van de nu overleden voorzitter van de Rechtbank, die zich in die zaak gespecialiseerd had, – het oordeel van Schilder Opsomer, – en ook van mij, die ervoor gezorgd heeft dat het huis er kwam.”* (165).

Slotbeschouwing

In de vakliteratuur wordt vaak aangenomen dat Emiel Van Averbek een grote vrijheid van handelen had bij de herschepping van het Rubenshuis. Dit beeld moet enigszins genuanceerd worden. Het klopt dat Van Averbek de plannen ontworpen heeft en dat hij de leiding van de werkzaamheden had, maar het concept dat aan de basis lag van de herschepping, was niet door hem bedacht. Hij wilde aanvankelijk alleen de portiek en het tuinpaviljoen restaureren en de bestaande gebouwen als museum inrichten, zoals Paul Buschmann en Ary Delen reeds in 1914 respectievelijk 1933 voorgesteld hadden. Het college van burgemeester en schepenen hield echter vast aan het plan om het Rubenshuis in zijn 'oorspronkelijke staat' te herstellen, met inbegrip van het interieur. Met name burgemeester Huysmans was voorstander van een algehele herschepping. Ook wat de toekomstige bestemming van het Rubenshuis betreft, had Huysmans het

De pomp op de binnenplaats
(foto O. Pauwels)

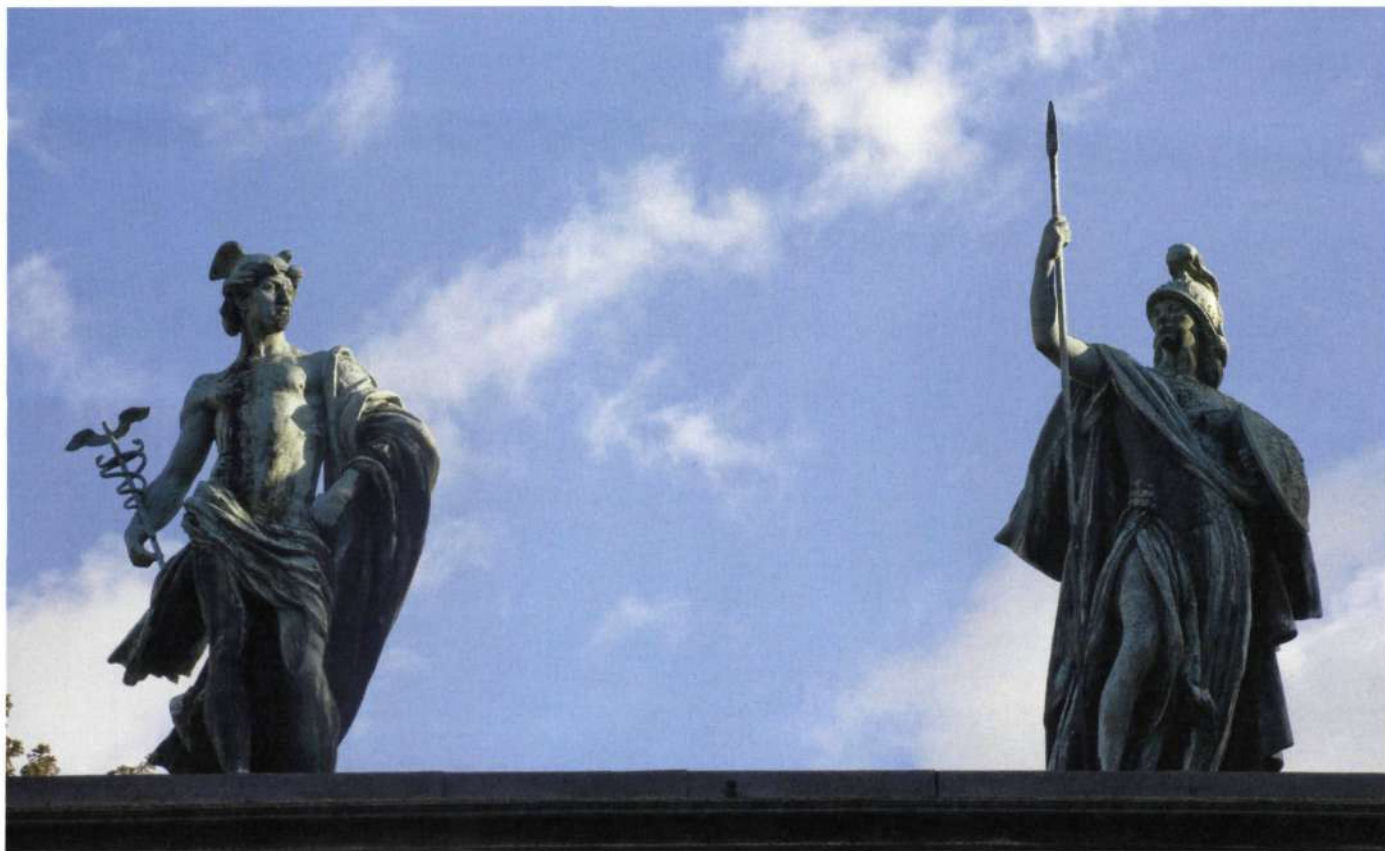

laatste woord. Terwijl Van Averbek aanvankelijk pleitte voor een modern ingericht museum, koos Huysmans resoluut voor een kunstenaarswoning met een 17de-eeuws interieur. In de ontwerp- en uitvoeringsfase werd de speelruimte van Van Averbek daarenboven ingeperkt door de Studiecommissie. Deze had zelf geen beslissingsbevoegdheid, maar was wel degelijk bij machte om voorstellen van Van Averbek te laten afwijzen door het college, zoals zijn voorstel om het tuinpaviljoen te slopen en te herbouwen in plaats van het te restaureren.

Thomas Van Driessche is erfgoedonderzoeker bij het agentschap Onroerend Erfgoed

Eindnoten

- (1) Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief; SAA: Stadsarchief Antwerpen; AMVC: Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven – Letterenhuis.
- (2) TIJS R., *Rubens en Jordaens. Barok in eigen huis*, Antwerpen, 1983, p. 90-93.
- (3) VAN BENEDEN B., *Inleiding: Rubens en de architectuur*, in UPPENKAMP B. en VAN BENEDEN B., *Palazzo Rubens. De meester als architect*, Antwerpen, 2011, p. 8; ROMBAUT H. en TIJS R., *Peter Paul Rubens*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 20, Brussel, 2011, kol. 785-793; TIJS R., *Renaissance- en barokarchitectuur in België. Vitruvius' erfenis en de ontwikkeling van de bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden van renaissance tot barok*, Tielt, 1999, p. 123-136.
- (4) BAUDOUIN F., *De fresco's op de gevels van Rubens' werkplaats: enkele addenda*, in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, Academiae Analecta*, 1998, p. 6.
- (5) ROMBAUT H. en TIJS R., *op. cit.*, kol. 785-793; VAN BENEDEN B., *op. cit.*, p. 13-25; MULLER J., *De verzameling van Rubens in historisch perspectief*, in BELKIN K. en HEALY F., *Een huis vol kunst. Rubens als verzamelaar*, Antwerpen, 2004, p. 35-41; HÄRTING U., *Rubens Garten in Antwerpen*, in HÄRTING U. (red.), *Gärten und Höfe der Rubenszeit im Spiegel der Malerfamilie Brueghel und der Künstler um Peter Paul Rubens*, München, 2000, p. 60; BAUDOUIN F., *op. cit.*, p. 7-22.
- (6) HUVENNE P., *Het Rubenshuis*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, jg. 26, nr. 4, 1988, p. 122.
- (7) VAN BENEDEN B. en DE POORTER N., *Vorstelijke vluchtelingen. William en Margaret Cavendish in het Rubenshuis 1648-1660*, Antwerpen, 2006.
- (8) TIJS R., *op. cit.*, p. 147-149.
- (9) BAUDOUIN F., *op. cit.*, p. 8-9.
- (10) DELEN A., *De geschiedenis van het huis van Rubens*, in *Het Huis van Rubens. Periodisch Bulletin*, nr. 1, 1938, p. 15-17.
- (11) TIJS R., *op. cit.*, p. 158-161.
- (12) DELEN A., *op. cit.*, p. 16.
- (13) COOLS H., *Antwerpen: het Rubenshuis*, in TOLLEBEEK J. e.a. (red.), *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van geschiedenis en expansie*, Amsterdam, 2008, p. 137-149.
- (14) COOLS H., *op. cit.*, p. 140-141; HUVENNE P., *op. cit.*, p. 129.
- (15) BLOMME H., *La maison de Rubens, pavillon de la Ville d'Anvers à l'Exposition Universelle de Bruxelles 1910, reconstitution par Henri Blomme*, Antwerpen, 1910, p. 7.

- (16) UYTENHOVE P., *De ruïne en het feest. De moderniteit van Oud Antwerpen en Oud België*, in *De Panoramische Droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885, 1894, 1930*, Antwerpen, 1993, p. 249-258.
- (17) BLOMME H., *op. cit.*, p. 7.
- (18) In een brief aan het Academisch Corps van Antwerpen van 20 januari 1910 had het college van burgemeester en schepenen reeds aangekondigd dat "de beelden en versieringen van dit paviljoen bewaard zullen blijven, ten einde te kunnen gebruikt worden bij de mogelijke herbouwing van het paleis in onze stad". Op 13 februari 1911 gaf de schepenen van Openbare Werken opdracht aan zijn dienst om de beeldhouwwerken in verzekerde bewaring te brengen omdat zij "zullen moeten dienen bij de mogelijke latere herbouwing van het woonhuis van Rubens". SAA, MA 11787.
- (19) BUSCHMANN P., *Over herstelling en bestemming van het huis-Rubens*, in *Het Huis van P.P. Rubens, Periodisch Bulletin*, nr. 2, 1938, p. 59.
- (20) BUSCHMANN P., *op. cit.*, p. 75.
- (21) BRENTJENS Y., K.P.C. de Bazel (1869-1923). *Ontwerpen voor het interieur*, Zwolle, 2006, p. 161-165. Over het probleem van authenticiteit en interpretatie van museumwoningen, zie ook: VAN HAK C., *Van "authentieke staat" tot "valsche herschepping"*. Authenticiteit en interpretatie van museumwoningen in Europese context, in BUYLE M. (ed.), *De mythe van de retour à l'origine. Authenticiteit en interpretatie in de conservatie-restauratie (BRK-APROA Postprints, 4)*, Brussel, 2008, p. 69-81 (over het Rembrandthuis en het Rubenshuis: p. 75).
- (22) De KCML aan de minister, 12 februari 1914. ARA, Bestuur der Schone Kunsten, 29.
- (23) SAA, MA 11787, krantenknipsels uit *Het Handelsblad* (16 juli 1914); *La Métropole* (16 juli 1914) en *Gazet van Antwerpen* (18 juli 1914).
- (24) *Het Rubenshuis. Een blik in 't verleden en de toekomst*, in *Het Handelsblad*, 12 mei 1936 (krantenknipsel in ARA, Bestuur Schone Kunsten, nr. 29).
- (25) SAA, MA 41140 B.
- (26) DELEN A., *op. cit.*, p. 20.
- (27) A. Delen was achtereenvolgens adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus (1920-1935), conservator van het Stedelijk Prentenkabinet (1935-1944) en hoofdconser-

- vator van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen (1944-1948). Hij was tevens leraar aan de Koninklijke Academie. GOOVAERTS A. en SOMERS M., *Ary Delen*, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 1, Tielt, 1998, p. 894; LISSENS R., *Adriaan Jan Jozef Delen*, in *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, dl. 2, Brussel, 1973, p. 255.
- (28) VAN BOOVEN H., *Een Rubenaem*, in *Elsevier's Maandschrift*, 99, juni 1940, p. 447.
- (29) ARA, Bestuur Schone Kunsten, nr. 29, krantenknipsels uit *Le Matin* (10 mei 1936) en *Le Soir* (25 mei 1936).
- (30) SAA, MA-KAB 1713, nota van Van Averbekke aan het college, 28 mei 1936.
- (31) De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van de Vlaamse Overheid bevat momenteel 52 gebouwen die door Van Averbekke zijn ontworpen, al dan niet in samenwerking met andere architecten: <http://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/1188>
- (32) STRAUVEN F., *Van Averbekke, Emiel*, in VAN LOO A. (red.), *Repertorium van de architectuur in België*, Antwerpen, 2003, p. 548-549; STYNEN H., *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel, 1998, p. 382; AERTS W., *Emiel Van Averbekke 1876-1946, Stadsbouwmeester. Zijn bijdrage tot de moderne bouwkunst in Antwerpen* (onuitg. lic. verh.) RUGent, 1978; VAN AVERBEKE M., *Emiel van Averbekke (1876-1946)*, in *Vlaamse Stam*, 1977, p. 265-270; BRAEM R., *Emiel van Averbekke*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 6, Brussel, 1974, kol. 7-10.
- (33) SAA, MA-KAB 1713.
- (34) SAA, MA 11788, Vertoog van het college aan de gemeenteraad, 5 augustus 1939.
- (35) SAA, MA 11788, Vertoog van het college aan de gemeenteraad, 5 augustus 1939.
- (36) Bij Koninklijk Besluit van 6 februari 1936.
- (37) SAA, MA 11787, college van burgemeester en schepenen, zitting van 20 januari 1939.
- (38) <http://www.felixarchief.be>
- (39) SAA, MA-KAB 1713, nota van Van Averbekke aan het college, 28 mei 1936, p. 12.
- (40) SAA, MA 11788, Vertoog van het college aan de gemeenteraad, 5 aug. 1939.

De beelden van Mercurius en Minerva op de portiek
(foto O. Pauwels)

Het interieur van het woonhuis
(foto O. Pauwels)

- (41) TIJS R., *op. cit.*, p. 199.
- (42) SAA, MA 41140 en SAA, MA 22683.
- (43) SAA, MA22683 (college van burgemeester en schepenen, proces-verbaal van de zitting van 20 augustus 1941); BAUDOUIN F., *Jozef Muls, Rubens en het Rubenshuis*, in *Jozef Muls herdacht*, Antwerpen, 1964, p. 101-109.
- (44) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbek, 22 juli 1938.
- (45) *Het Huis van P.P. Rubens*, in *Periodisch Bulletin*, nr. 1, juli 1938.
- (46) Clijmans aan Delen, 17 mei 1938 en 23 mei 1938. Delen aan Clijmans, 24 mei 1938. SAA, MA 22683.
- (47) Het college aan de eerste minister, 23 november 1938, SAA, MA 11788.
- (48) SAA, MA 11788, Verloof van het college aan de gemeenteraad, 5 augustus 1939.
- (49) Huysmans aan Van Isacker, 19 maart 1936, ARA, Bestuur Schone Kunsten, nr. 29.
- (50) ARA, Notulen van de ministerraad, zitting van dinsdag 21 april 1936, online beschikbaar op http://arch.arch.be/content/view/405/207/lang,nl_BE/
- (51) ARA, Bestuur Schone Kunsten, nr. 29, krantenknipsels uit *Le Matin* (10 mei 1936); *Het Handelsblad* (12 mei 1936); *Le Soir*, 25 mei 1936.
- (52) Hoste aan Somers, 29 april 1937, SAA, MA 11788.
- (53) Het college aan de eerste minister, 23 november 1938, SAA, MA, 11788.
- (54) SAA, MA 5470, persmededeling van 7 september 1938.
- (55) SAA, MA 5470, *Nota over de herstelling van het Rubenshuis* (18 februari 1939).
- (56) Toen het fonds tijdens de oorlog werd opgeheven, bevatte het 1.757.087,01 frank: SAA, MA 11788, college van burgemeester en schepenen, proces-verbaal van de beraadslaging van 30 april 1942.
- (57) SAA, MA 11788, verloof van het college, 5 augustus 1939.
- (58) SAA, MA 11788, college van burgemeester en schepenen, proces-verbaal van de zitting van 13 januari 1939.
- (59) Glesener aan Huysmans, 28 februari 1939. AMVC, archief Opsomer, O 345 / B, nr. 90546/2.
- (60) Huysmans aan Glesener, 3 maart 1939 en 4 maart 1939. AMVC, archief Opsomer, O 345 / B, nr. 90546/4a-b (3 maart 1939) en 90546/6 (4 maart 1939).
- (61) Delen aan Huysmans 30 maart 1939 (kopie aan Opsomer). AMVC, archief Opsomer, O345, Bien B2, nr. 90546/18.
- (62) "Het feit dat zonder deze verhoging het peil van verschillende vertrekken niet hetzelfde zou zijn, is geen argument. Integendeel, dat men om van de eene zaal in de andere te gaan een paar treden op-en af moet stappen, is geen bezwaar en geeft zelfs aan dit 16^e eeuwse woonhuis een intiem, schilderachtig karakter dat men eveneens terugvindt in het zoo stemmige Plantinmuseum." Delen aan Van Averbek, 30 maart 1939 (kopie aan Opsomer). AMVC, archief Opsomer, O 345/B.
- (63) Van Averbek aan het college, 7 april 1939, SAA, MA 11788.
- (64) Van Averbek aan Huysmans, 20 april 1939, SAA, MA 11788.
- (65) Nota van Jules Somers, schepen van Openbare Werken, aan het college, 25 april 1939. SAA, MA 11788.
- (66) Van Averbek aan het college, 7 april 1939, SAA, MA 11788. De plannen die aan de KCML voorgelegd werden, bevinden zich nu in het planarchief van de KCML, dat beheerd wordt door het Agentschap Onroerend Erfgoed (nrs. A 0279 – A 290).
- (67) De KCML aan het college, 18 mei 1939. SAA, MA 11788.
- (68) SAA, MA 11788, college van burgemeester en schepenen, beraadslaging, proces-verbaal, 4 mei 1939.
- (69) SAA, MA 11788.
- (70) DE LATTIN A., *De restauratie van het Rubenshuis*, in *Natuur- en Stedenschoon*, 18, 1939, nr. 3, p. 33.
- (71) *Een eeuw openbare werken te Antwerpen. Gedenkboek en catalogus*, Antwerpen, 1964, p. 68.
- (72) TIJS R., *op. cit.*, p. 202 en p. 224-227. Het archief van Victor Blommaert berust thans op het Architectuurarchief van de provincie Antwerpen.

- (73) SAA, MA 9879, nr. 11, tweede werkboek.
- (74) Walter Delius (1884-1945) was van 1940 tot 1942 *Stadtkommissar* voor Antwerpen. Onder zijn impuls kwam de agglomeratie Groot-Antwerpen tot stand. Als burgemeester van Wesermünde had hij in 1939 reeds de fusie van Bremerhaven bewerkstelligd. WOUTERS N. 2004: *Oorlogsborgemeesters 40/44: lokaal bestuur en collaboratie in België*, Tiel, 2004, p. 290.
- (75) PRIMIS F., *Antwerpsche oorlogsephemeriden (10 mei 1940 - 30 maart 1945)*. Chronologische optekeningen met alfabetisch register op personen en zaken en algemeene oorlogskalender, Antwerpen, 1946, p. 53.
- (76) PRIMIS F., *op. cit.*, p. 36.
- (77) DELIUS W., *Als deutscher Stadtkommissar in Antwerpen 1940/1941*, onuitg. typescript, z.p., z.d., p. 93. Een kopie van het typescript wordt bewaard in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.
- (78) Van Averbeké aan het college, 12 november 1940, SAA, MA 9880.
- (79) Van Averbeké aan het college, 19 april 1941, SAA, MA 9879.
- (80) De Warencentrale der Nijverheidsvetstoffen aan het stadsbestuur van Antwerpen, 14 mei 1941, SAA, MA 11787.
- (81) PRIMIS F., *op. cit.*, p. 53.
- (82) SAA, MA 9880.
- (83) SAA, MA 11788, Delwaide aan Verwilghen, 4 maart 1942, alsook college van burgemeester en schepenen, proces-verbaal van de beraadslaging van 30 april 1942.
- (84) STRAUVEN F., *De rol van het commissariaat-generaal voor 's lands wederopbouw. Een inleidende beschouwing*, in *Interbellum cahier 9-10. Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 4-6, Gent, Brussel, 1997, p. 4.
- (85) UYTENHOVE P., *Architectuur, stedenbouw en planologie tijdens de Duitse bezetting: de moderne beweging en het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 20, 1989, 3-4, p. 471.
- (86) SAA, MA 11788, college van burgemeester en schepenen, proces-verbaal van de zitting van 28 oktober 1943. Alle informatie over de door het CGLW toegekende subsidies is afkomstig uit het stadsarchief Antwerpen. Het archief van het CGLW, dat op het Algemeen Rijksarchief berust, is slechts beperkt toegankelijk voor het publiek. In het toegankelijke gedeelte is geen dossier in verband met het Rubenshuis terug te vinden.
- (87) Hoofdingenieur Bollengier aan Rosemann, 19 september 1942, SAA, MA 9880, map 32.
- (88) SAA, MA, 9880, weekverslag nr. 19.
- (89) SAA, MA 11788, Van Averbeké aan het college, 17 december 1942. Zie ook: DE BACKER W., HUVENNE, P. EN VAN DEN BOSSCHE H. 1995: *De tuin van het Rubenshuis in Antwerpen: een historische evocatie*, M&L, jg. 14, nr. 3, 1995, p. 41-55.
- (90) CLIJMANS F., *Rondom den wederopbouw van het Rubenshuis*, Antwerpen, 1941, p. 48.
- (91) SAA, MA 41140 B.
- (92) LOMBAERDE P. 1997: *De verkeersring rond Antwerpen als onderdeel van het Duitse R.A.B.-net*, in: *Interbellum cahier 9-10. Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 55-76, Gent, Brussel, 1997, p. 57.
- (93) SAA, MA 9880.
- (94) Heinz Rudolf Rosemann (1900-1977) was in 1936 tot hoogleraar kunstgeschiedenis benoemd aan de Technische Hochschule Darmstadt. BEYEN M., Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme. De cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944, in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent (30/60) – Bijdragen tot de Eigen-tijdse Geschiedenis (30/60)*, 2003, 11, p. 52. Voor meer informatie over Rosemann, zie: <http://www.ikg.uni-karlsruhe.de/projekte/kgns/bibliographie/rosemann.htm>
- (95) Rosemann aan Bollengier, 13 december 1942 (door Bollengier vertaald en doorgestuurd naar Van Averbeké), SAA, MA 9880.
- (96) "Mit Bezug auf unsere Rücksprache von 5 Januar beehre ich mich Ihnen mitzuteilen dasz Hauptleiter Herr T. Ruyten am Donnerstag 14 Januar, 11 Uhr vormittags bei Ihnen anmelden möchte zwecks der von uns aufgemachter Rahmungsentwurf betr. weitere Restaurationsarbeite an das Rubenshaus an Ihre Beurteilung vorzulegen". Van Averbeké aan Rosemann, 12 januari 1943, SAA, MA 9880.
- (97) "Da die Zuspitzung der Kriegslage zwingt, die noch zur Verfügung stehenden Baumaterialien und Arbeitskräfte nur in dringend notwendigen Fällen einzusetzen, kann die geplante Weiterführung der Wiederherstellung des Rubenshauses nicht genehmigt werden. In einer Ortsbesichtigung am Freitag, dem 5.3., um 9.30 Uhr, soll die Frage geklärt werden, welche Arbeiten noch unbedingt vor einer Stilllegung erledigt werden müssen". SAA, MA 9880, map 32.
- (98) T-stukken en ellebogen dienen voor rioleringen. De raming voorzag in de aanleg van een riolering in de tuin.
- (99) SAA, MA 9880, map 32 (raming van Van Averbeké d.d. 12 januari 1943).
- (100) Het CGLW aan het college van burgemeester en schepenen, 21 mei 1943, SAA, MA 9880.
- (101) SAA, MA 9880, map 32.
- (102) Op 15 februari 1945 had de stad in totaal 4.023.500 frank ontvangen, zoals blijkt uit een nota van de stadsontvanger voor de burgemeester d.d. 13 juli 1946, SAA, MA 11788.
- (103) SAA, MA-KAB 1714, nota van Fritz Francken; SAA, MA 9879 (zesde werkboek).
- (104) AERTS W., *op. cit.*, p. 9.
- (105) Persmededeling van de stad Antwerpen, 23 oktober 1946, SAA, MA 22684 (B).
- (106) "de h. Eerste-Minister heeft mij verzekerd dat hij alles in het werk zal stellen om de financiële tussenkomst van de Staat te bespoedigen": Edm. Struyf, kabinetssecretaris, aan de burgemeester van Antwerpen, 7 juli 1947, SAA, MA 11789.
- (107) Het Ministerie van Openbare Werken aan de stad Antwerpen, 14 juli 1947, SAA, MA 11789.
- (108) Voor een chronologisch overzicht van de uitgevoerde werkzaamheden, zie: VAN DRIESCHTE T., *De herschepping van Rubens' huis. Over de restauratie van het Rubenshuis door Emiel Van Averbeké (1939-1946)*, Brussel, 2009 (onuitg. onderzoeksrapport), p. 18-23.
- (109) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbeké, 22 juli 1938, p. 15-18 en p. 56.
- (110) SAA, MA 9878, nr. 10 (eerste werkboek).
- (111) SAA, MA 9878, nr. 6, 'Restauratie Rubenshuis – staat der uitgevoerde werken', 22 april 1942.
- (112) DE CLERCQ L., *Rubenshuis. Tuinportiek. Antwerpen. Aanvulling op het materieel-technisch onderzoek en restauratieadvies in opdracht van het stadsbestuur Antwerpen*, onuitg. rapport, 1997, p. 4.
- (113) De blauwe hardsteen, in totaal 17 m³, werd geleverd door de S.A. Carrières du Hainaut te Soignies SAA, MA 9878, nr. 7 (bestek), nr. 10 (eerste werkboek) en MA 9879, nr. 11 (tweede werkboek).
- (114) "maken beton balken aan arkade voor het ontlasten van blauwe hardsteen bogen" SAA, MA 9879, nr. 11 (tweede werkboek).
- (115) SAA, MA 9879, nr. 11 (tweede werkboek).
- (116) "Het plaatsen van schooren met platform, om het te kunnen plaatsen van zakjes met zand, om het te kunnen vrijwaren van het beeldhouwwerk aan de voorzijde van de arkade" SAA, MA 9879, nr. 11 (tweede werkboek).
- (117) SAA, MA 9879, nr. 11 (tweede werkboek).
- (118) Binnen de Studiecommissie bestond er onenigheid over de identificatie van de beelden. Delen meende dat het beeld van Mercurius in werkelijkheid Pictura voorstelde. DELEN A., *Het huis van Rubens. De invloed van Rubens op de Vlaamse barokarchitectuur*, Diest, 1940, p. 32.
- (119) SAA, MA 9878, nr. 8.
- (120) SAA, MA 9879, vierde werkboek, 24 en 25 maart 1942.
- (121) Van Averbeké aan het college, 4 februari 1941, SAA, MA 9878, nr. 8.
- (122) DE CLERCQ L., *Vooronderzoek portiek Rubenshuis* (onuitg. rapport), Antwerpen, 1991, p. 4.
- (123) SAA, MA-KAB 1713, p. 17 (tweede verslag van Van Averbeké d.d. 22 juli 1938).
- (124) Claessens aan Van Averbeké, 12 januari 1939 en Van Averbeké aan het college, 25 januari 1939, SAA, MA 11789. Uit een bouwtechnisch onderzoek uitgevoerd door het KIK in samenwerking met TNO en TU Delft is echter gebleken dat de voluten van de balustrade alsook de onderzijde van het Honosbeeld in Savonnièressteen werden uitgevoerd. *Tuinpaviljoen. Bouwtechnisch en bouwhistorisch onderzoek ter definiëring van een conserveringsconcept*. Deel I., onuitg. rapport van KIK, TNO en TU Delft, 2010, p. 12.

- (125) Voor een gedetailleerde beschrijving van de werkzaamheden, zie: DE CLERCQ L., *Bouwhistorische gegevens tuinpaviljoen* (onuitg. onderzoeksrapport), Antwerpen, 2012 en VAN DRIESCHTE T., *op. cit.*, p. 23-26.
- (126) SAA, MA 5470, college van burgemeester en schepenen, proces-verbaal van de zitting van 8 okt. 1941.
- (127) Van Averbeke aan het college, 23 april 1944; SAA, MA 11789. Zie ook: MA-KAB 1714, nota van Fritz Francken; VAN RUYSSSEVELT A. en SOMERS M., *Willy Kreitz 1903-1982. Klassiek en modernistisch beeldhouwer*, Antwerpen, 1998, p. 155. De gipsen modellen van het Venusbeeld en het Ceresbeeld staan vandaag in de kapel van het voormalige godshuis Lantschot.
- (128) UPMARK G., *Ein Besuch in Holland 1687 aus den Reise-schilderungen des schwedischen Architekten Nicodemus Tessin d.J.*, in *Oud-Holland*, 1900, dl. 18, geciteerd door TIJS, *op. cit.*, p. 151.
- (129) BUSCHMANN P., *op. cit.*, p. 76-77.
- (130) DELEN A., *De geschiedenis van het huis van Rubens*, in *Het Huis van Rubens. Periodisch Bulletin*, nr. 1, juli 1938, p. 11.
- (131) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbeke d.d. 22 juli 1938, p. 3, p. 10, p. 13, p. 14, p. 55.
- (132) DELEN A., *Het huis van P.P. Rubens. De invloed van Rubens op de Vlaamsche barokarchitectuur*, Diest, 1940, p. 29-30.
- (133) CLIJMANS F., *op. cit.*, p. 49.
- (134) Hun namen waren: August en Marcel Amorgasti, Frans Claessens, Georges Collard, Jan Collard, Eduard Deckers, Floris De Cuyper, Jan De Cuyper, Arthur Dupon, Simon Goossens, Frans Jochems, Willy Kreitz, Gaston Pierre, Karel Schuermans, Leopold Van Esbroeck en Lode Vleeshouwers. Aan deze lijst moeten nog Antoine Hoefnagels en Nestor Gerrits worden toegevoegd. De eerste maakte een aantal gietvormen en afgietsels van het beeldhouwwerk van de portiek en de tweede maakte een afgietsel van het Bacchusbeeld in het paviljoen. TIJS R., *op. cit.*, p. 255-258.
- (135) Zie bijvoorbeeld SAA, MA 9880, nota van Van Averbeke aan de beeldhouwers Arthur Dupon, Willy Kreitz, Leopold Van Esbroeck, Floris De Cuyper en Jan De Cuyper d.d. 24 september 1941.
- (136) Van Averbeke aan het college, 21 februari 1941. SAA, MA 11787.
- (137) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbeke d.d. 22 juli 1938, p. 37.
- (138) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbeke d.d. 22 juli 1938, p. 10, p. 51-53.
- (139) SAA, MA 9879, vijfde werkboek (13 juni 1942).
- (140) Van Averbeke aan de bestuurder der stedelijke begraafplaats Schoonselhof, 27 oktober 1943, SAA, MA 9878.
- (141) SAA, MA 9879, zesde werkboek. Wekelijks voortgangsrapport van brigadier Wynant d.d. 3 april 1943.
- (142) SAA, MA 9878 en MA 9879.
- (143) SAA, MA-KAB, 1714.
- (144) Een door van Averbeke opgestelde kostenraming voor de werkzaamheden aan het Rubenshuis d.d. 12 januari 1943 vermeldt: "aankoop van eternitplaten voor afdekking en dichtwerken der houten vullingen onder de steenen vloeren der verdiepingen 10.000". Bij gebrek aan eternitplaten werden 150 'Litocel-platen' besteld. Van Averbeke aan nv Bouwmaterialen Jos. Moons, 7 april 1943. SAA, MA 9880.
- (145) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbeke d.d. 22 juli 1938, p. 37.
- (146) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbeke d.d. 22 juli 1938, p. 47.
- (147) VAN AVERBEKE E., *Het huis van P.P. Rubens. De eerste bevindingen. Het plan van Bomme. De dwalingen van Mols. Wat er dient gedaan te worden*, in *Het Huis van Rubens, Periodisch Bulletin*, nr. 1, juli 1938, p. 23-45. Van Averbeke publiceerde hetzelfde artikel ook in het *Maandschrift der Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen*, jg. 9, nr. 9 (september 1938), p. 230-246.
- (148) VAN DEN BRANDEN F.J., *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool*, Antwerpen, 1883.
- (149) SAA, MA-KAB 1713, tweede verslag van Van Averbeke d.d. 22 juli 1938, p. 41, p. 44-45.
- (150) Van Averbeke aan het college, 7 juni 1941, SAA, MA 9880.
- (151) SAA, MA 9880 en MA 11789.
- (152) BAUDOUIN F., *Charles Van Herck en zijn verzameling tekeningen en terracotta's*, in *Tekeningen uit de 17^e en 18^e eeuw. De verzameling Van Herck*, Brussel, 2000, p. 14-22.
- (153) SAA, MA 9880, Van Averbeke aan het college, 20 juli 1942.
- (154) DE WEERDT D., *Camille Huysmans*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 13, 1990, 410-426.
- (155) DE WEERDT D. EN GELDOLF W., *Camille Huysmans en de cultuur*, in *Camille Huysmans geschriften en documenten VI A*, Antwerpen, Amsterdam, 1979, p. 225-231.
- (156) DE WEERDT EN GELDOLF, *op. cit.*, p. 219-224.
- (157) De dienst voor Propaganda en Toerisme volgde de berichtgeving over het Rubenshuis op de voet. Talrijke krantenknipsels zijn te vinden in de dossiers SAA, MA 22685 en MA 41140.
- (158) SAA, MA-KAB, 1714.
- (159) Toespraak gehouden door Camille Huysmans naar aanleiding van de inwijding van het Rubenshuis op 21 juli 1946, SAA, MA 22684 (A).
- (160) DE WEERDT D. EN GELDOLF W., *op. cit.*, p. 224.
- (161) *Ibidem*, p. 224-225.
- (162) *Ibidem*, p. 156.
- (163) AVERMAETE R., *Opsomer, Isidore Edmond Henri*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 11, Brussel, 1985, kol. 577-583; STYNEN H., *op. cit.*, p. 372.
- (164) AMVC, archief Opsomer, O345/B1+B2.
- (165) DEWEERDT D. en GELDOLF W., *op. cit.*, p. 225-226. Met de voorzitter van de rechtbank bedoelt Huysmans Olivier van Stratum.

Het interieur van het schilderhuys
(foto O. Pauwels)

Archeologisch onderzoek op het plateau van Caestert

Marc Verhoeven

Op het plateau van Caestert, gelegen langs de Maas in de gemeente Riemst, ligt onder bossen en weilanden een 35 ha grote versterking uit de ijzertijd verscholen. De omvang doet vermoeden dat het een belangrijke locatie was. Mogelijk is de plaats zelfs te identificeren met het in Julius Caesar's *Commentarii de bello Gallico* vermelde *Atuatuca*. Dit was een vesting van de stam van de Eburonen, waar Caesar tijdens de Gallische Oorlogen manschappen liet inkwartieren. Onder leiding van Ambiorix werden deze in 54 v. Chr. verpletterend verslagen.

De site werd aanvankelijk in de jaren '70 van de vorige eeuw archeologisch onderzocht door middel van proefsleuven. Vanwege het wetenschappelijke belang en met het oog op een archeologische bescherming, werd er in opdracht van het agentschap Onroerend Erfgoed de laatste jaren opnieuw archeologisch onderzoek uitgevoerd (1). Dit onderzoek resulteerde in belangrijke nieuwe informatie en inzichten met betrekking tot de geschiedenis van het plateau van Caestert.

Gezicht op de meanderende Jeker vanuit het westen
(foto M. Verhoeven)

Het beboste zuidelijk deel van
het plateau van Caestert
(foto O. Pauwels)

Het plateau van Caestert

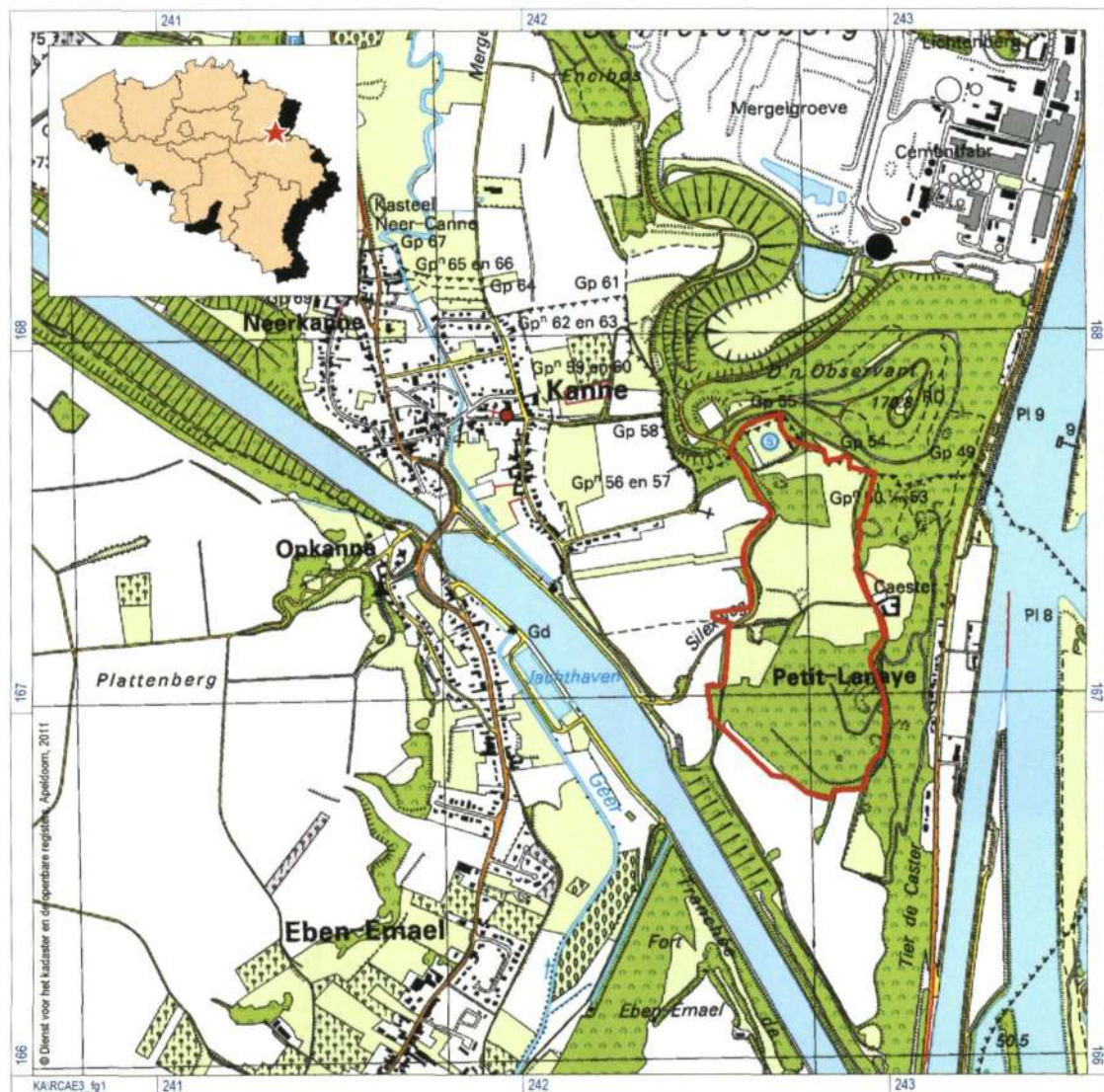
Het grootste en meest westelijke deel van het plateau van Caestert bevindt zich in het Haspengouwse Mergelland, nabij Kanne in de gemeente Riemst. Het oostelijke deel ligt in Wallonië.

Het hooggelegen plateau ligt ingesnoerd tussen het Albertkanaal in het westen en de Maas in het oosten. Iets verder naar het westen liggen de rivierdalen van

de Jeker en de Geer. Langs de oostzijde, de kant van de Maas, is het plateau begrensd door een ongeveer 60 m hoge en zeer steile helling. Het plateau bezit een grote biodiversiteit en is daarom ook als natuurgebied beschermd.

Typisch voor het plateau van Caestert, met name het zuidelijk beboste gedeelte, zijn de zogenaamde dolines. Dit zijn trechtervormige depressies,

Situering van het plateau
van Caestert en het
onderzoeksgebied

Een trechtervormige depressie of
doline bovenop het plateau van
Caestert
(foto K. Vandevorst)

BLOKBREKERS EN MAMELOUQUES

De mergelontginningen onder en rondom het plateau van Caestert zijn waarschijnlijk al zeer oud. De eerste mergelontginningen vonden plaats ten behoeve van het bemesten van akkerbouwlanden, waarschijnlijk in dagbouw. De Romeinen gebruikten vooral natuur- en baksteen voor hun gebouwen, maar soms ook mergelblokken.

De ondergrondse mergelgroeven dateren ten laatste uit de 15de eeuw, toen er vanwege de bouw van versterkingen veel behoefte aan bouw materiaal was. Vanaf de 16de tot en met de 18de eeuw waren er grootschalige ontginningen. De mergel werd gezaagd door zogenaamde blokbrekers.

De ontginning gebeurde in een systeem van loodrecht op elkaar staande gangen en pilaren, die zich voornamelijk op een diepte van 6m tot 25 m onder de grond bevinden. Er werd steeds vanaf het plafond begonnen, zodat de vloer voortdurend werd verlaagd (1). Na de 18de eeuw nam de productie geleidelijk af en na de Tweede Wereldoorlog was het vrijwel volledig gedaan met de ondergrondse mergelwinning. Vanaf toen werden er gigantische hoeveelheden mergel ontgonnen in reusachtige dagbouwgroeves, zoals de groeve Belvédère bij Maastricht (2).

In geschiedkundig en kunsthistorisch opzicht zijn de groeven onder het plateau van Caestert waardevol vanwege de vele bijzondere inscripties en tekeningen, waarvan sommige waarschijnlijk teruggaan tot de late middeleeuwen. De tekens zijn in de meeste gevallen aangebracht met houtskool of rood krijt. Door de ontginningsmethode bevinden de oudste tekens zich bovenaan. Veel van de tekens houden verband met het beroep van blokbreker. Zo zijn er handen waarvan de wijsvingers naar genummerde ateliers verwijzen en stelsels van strepen die gebruikt werden voor het tellen van uitgezaagde mergelblokken. Voorts hadden de verschillende exploitanten hun eigen merktekens, waarbij kruisen in verschillende uitvoeringen het meeste voorkomen. Behalve deze ambachtelijke tekens zijn er talrijke andere afbeeldingen, die meestal te maken hebben met religie en de dood. Zo komen er afbeeldingen van galg en rad voor en ook een voorstelling van een vrouw die haar ziel aan de duivel verkoopt. Voorts zijn er de zogenaamde *Mamelouques*. Dit zijn afbeeldingen van krijgers met opvallende oosterse hoofdtooiën en kleding. De bijgaande opschriften, die Napoleon vermelden, doen vermoeden dat het om soldaten uit zijn leger gaat.

De mergelgroeven onder het plateau van Caestert (foto O. Pauwels)

Laatmiddeleeuwse voorstelling van een nar als blokbreker (foto O. Pauwels)

- (1) DE GROOD E. en HILLEGERS H., *Van potsjesjtoete en rat-nakke: techniek en gevolg van de onderaardse mergelwinning*, Maastricht, 1978.
- (2) DIJK P., *De gouden berg*, in *National Geographic*, februari 2008, p. 30-41.

Laatmiddeleeuwse voorstelling van een nar als blokbreker (foto O. Pauwels)

sommige met een doorsnede van wel 40 meter en een diepte van ongeveer 10 meter, die het gevolg zijn van de oplossing van kalkgesteente door water. Een aantal dolines staan mogelijk ook in verband met de instorting van gedeelten van onderliggende mergelgroeven. De ondergrond bestaat voornamelijk uit krijt dat door de zee werd afgezet in het Mesozoïcum (220 tot 65 miljoen jaar geleden). Dit krijt werd vanaf de 15de eeuw door middel van tunnels ontgonnen (2). Aan het oppervlak is het plateau bedekt met löss, een zeer fijnkorrelig sediment dat tijdens de laatste ijstijd (vanaf 120.000 jaar geleden) is afgezet.

Bovenop het plateau staat een fraaie, maar helaas zeer vervallen vierkantshoeve uit 1686. In de buurt van deze hoeve stond een groot kasteel dat voor het eerst wordt vermeld in 1356, maar dat in 1972 volledig is afgebrand (3).

Gallische oorlogen, Ambiorix en Atuatuca

De Gallische Oorlogen

Tijdens de Gallische Oorlogen, in de periode 58-51 v. Chr., worden de Kelten (4) grotendeels onderworpen en begint de Gallo-Romeinse tijd, die tot ca. 275 na Chr. duurde. Vanwege het beruchte relaas van Julius Caesar over zijn veroveringen in Gallië, *Commentarii de bello Gallico*, zijn we goed (maar ook betrouwbaar?) ingelicht over de oorlog en de Keltische stammen die daar een rol in speelden. In feite gaat het om een reeks militaire expedities gericht tegen diverse stammen. Deze slagen er niet in een verbond tegen Caesar te sluiten, totdat in 53 v. Chr. Vercingetorix, de Avernen, Aeduanen en een paar kleinere stammen verenigt in één front. Dit leger verslaat de Romeinen bij *Gergovia* in Frankrijk. Later dat jaar wordt Vercingetorix met zijn leger echter ingesloten op het Franse *oppidum* Alesia, waar hij definitief verslagen wordt. In 51 v. Chr. is heel Gallië in handen van de Romeinse legioenen. Onder het bewind van Augustus (27 v. Chr. tot 14 na Chr.) wordt een militaire en landelijke

organisatie uitgebouwd en pas dan wordt Gallië langzamerhand ingelijfd bij het *Imperum Romanum*.

Gallië werd onderverdeeld in enkele grote administratieve eenheden: provincies. De provincies waren op hun beurt onderverdeeld in kleinere bestuurlijke eenheden: de *civitates*. Deze vielen min of meer samen met de Keltische *civitates*. België maakte deel uit van de provincie *Gallia Belgica*. De huidige Belgische provincie Limburg en het plateau van Caestert behoorde waarschijnlijk tot de *civitas* van de Eburonen en de *Tungri*. Tongeren (*Atatuca Tungrorum*), gegroeid uit een Augusteïsche militaire kern, werd de hoofdstad van de *Civitas* van de *Tungri*.

Ambiorix en Atuatuca

In *De bello Gallico* wordt het verzet van Ambiorix en de Eburonen tijdens de Gallische Oorlogen beschreven (5). De Eburonen stonden onder leiding van Ambiorix en Catuvolcus, die de macht deelden als koning. Tijdens de Gallische Oorlogen moest Caesar in de winter 54 v. Chr. zijn troepen, die gelegerd waren op een vesting van de Eburonen die *Atuatuca* werd genoemd, van bevoorrading voorzien en verplichtte hij de Eburonen een deel van hun oogst aan zijn leger af te staan (6). Omdat de oogst dat jaar mager was geweest, waren de Eburonen niet bereid deze af te staan. Caesar gaf de kamp-

Standbeeld van Ambiorix in Tongeren
(foto O. Pauwels)

Chronologie van de ijzertijd

Nederland Noord-België	Frankrijk	Centraal Europa	Datering v. Chr.
vroeg <i>e</i> ijzertijd	Hallstatt I		700-475
	Hallstatt II		
midden ijzertijd	La Tène A	La Tène Ia-Ic	475-250
	La Tène B		
late ijzertijd	La Tène C1	La Tène II	250-58
	La Tène C2		
	La Tène D1	La Tène IIIa	
	La Tène D2	La Tène IIIb	
Gallo-Romeinse periode			58-275 n. Chr.

leiders de opdracht de noodzakelijke voedselvoorraden in beslag te nemen. Ambiorix en zijn Eburonen waren echter niet van plan zich hier zomaar bij neer te leggen. Alhoewel Caesar Ambiorix had vrijgesteld van de betalingen sloot Ambiorix zich in 54 v. Chr. aan bij Catuvolcus om een opstand te leiden tegen de Romeinse troepen.

Ambiorix ging met een list te werk. Hij waarschuwde de kampleiders, Sabinus en Cotta, dat niet de Eburonen, maar wel andere Keltische stammen van plan waren hen aan te vallen en zelfs hulp zouden krijgen van hordes Germaanse stammen die de Rijn zouden oversteken. Hij raadde hen aan naar een ander kamp te trekken om zich er aan te sluiten bij de groep soldaten die daar gelegerd waren. Hij beloofde hen om ze bij hun uittocht met rust te laten. De twee dichtstbijzijnde Romeinse legioenplaatsen lagen enerzijds achter heuvelachtig terrein en anderzijds achter een vlakte langs een vallei. Sabinus en Cotta besloten uit praktische overwegingen de laatste weg te volgen. Terwijl ze de vallei beneden doortrokken vielen Ambiorix en zijn manschappen hen van boven in de heuvels aan en moordden, aldus *De bello Gallico*, alle Romeinse militairen uit.

Een jaar later, in 53 v. Chr., gebruikte Caesar *Atuatuca* om er een legioen met ongeveer 4800

soldaten en 200 ruiters te vestigen. Daarnaast verbleven er honderden zieken en gewonden. In datzelfde jaar verenigde Ambiorix andere Belgische stammen om zich tegen de Romeinen te verzetten. De strijd duurde een aantal jaren, maar tegen de negen legioenen met ongeveer 50.000 getrainde soldaten die Caesar naar Belgica stuurde, waren de Belgen niet opgewassen. Ambiorix wist echter samen met enkele van zijn manschappen de Rijn over te steken, waarna hij spoorloos verdween.

De verwijzing in *De bello Gallico* naar *Atuatuca*, als de plaats waar Sabinus en Cotta gelegerd waren, heeft sommigen doen vermoeden dat het Tongeren, *Atuatuca Tungrorum*, betrof. Dateringen van hout uit het onderzoek van de versterking op het plateau van Caestert in de jaren '70 van de vorige eeuw ondersteunden de veronderstelling dat deze versterking *Atuatuca* was. In dit verband werd er ook op gewezen worden dat het toponiem Caestert mogelijk is afgeleid van het Latijnse *castrum*, wat legerkamp betekent (7).

Het probleem is dat Caesar onduidelijke aanwijzingen geeft voor de ligging van *Atuatuca*, waaronder een keteldal dat op ongeveer twee mijl van *Atuatuca* zou liggen (8). Wanneer *Atuatuca* werkelijk het plateau van Caestert is, zou het keteldal misschien te identificeren zijn met de vallei van

De omwalling uit de ijzertijd in het bos op het plateau van Caestert
(foto K. Vandevorst)

de Jeker. Een keteldal is evenwel een halfcirkelvormige vallei en dit lijkt dus niet van toepassing op het Jekerdal.

Oppida en hoogteversterkingen

Met een *oppidum* wordt een hoger gelegen plaats bedoeld (meestal een heuvel, landrug, kaap of plateau), waarvan de natuurlijke eigenschappen door middel van wallen en greppels door de mens zijn aangewend voor verdedigingsdoeleinden. Ook wordt wel gesproken van heuvelversterkingen of *hillforts*. *Oppida* zijn karakteristiek voor de midden- en late ijzertijd, vooral in de vroege- en de late La Tène perioden. *Oppida* hebben een enorm verspreidingsgebied: ze komen voor van Groot-Brittannië in het Westen tot Slowakije in het Oosten en van Zuid-Frankrijk in het Zuiden tot Midden-Duitsland in het Noorden (9). Tot de bekendste en grootste *oppida* behoren de *Titelberg* in Luxemburg (43 ha), *Bibracte* in Frankrijk (200 ha), *Manching* (380 ha), de *Heuneburg* (2 ha) in Duitsland en *Maiden Castle* in Engeland (19 ha) (10). In België ontbreken zeer grote *oppida*. Er zijn wel kleine en middelgrote hoogteversterkingen (11).

De naam *oppidum* wordt door veel auteurs voorbehouden voor grote tot zeer grote versterkingen (tientallen tot honderden hectaren), al dan niet met (proto-) urbane karakteristieken (12). Het zal duidelijk zijn dat dergelijke enorme versterkingen grotendeels een andere rol speelden dan de kleinere versterkingen. Daarom wordt in dit artikel de term *oppidum* gebruikt voor de grote hoogteversterkingen; voor de kleine en middelgrote versterkingen wordt de term hoogteversterkingen of versterkingen gebruikt.

Op het Europese vasteland zijn de meeste wallen van deze versterkingen steeds opgebouwd uit aarde, steen en hout. Belangrijke verschillen zijn er met betrekking de locatie, het verdedigingssysteem, de

ingangen en muuropbouw van oppida en hoogteversterkingen

Het is duidelijk dat verdediging een hoofddoel was, maar wat diende er verdedigd te worden en wat speelde er zich binnen de versterkingen af? Deze schijnbaar simpele vraag is niet zomaar te beantwoorden. Ten eerste omdat – behoudens enkele belangrijke uitzonderingen zoals het enorme *oppidum* Bibracte op de Mont Beuvray in Frankrijk – opgravingen zich tot op heden vooral hebben gericht op de verdedigingswerken (wallen, grachten en ingangen) en niet op de binnenterreinen. Ten tweede kunnen in de loop der tijden functies veranderen en kunnen dezelfde versterkingen verschillende functies hebben gehad. Ten derde, kunnen verschillende typen versterkingen, of fortificaties van verschillende afmetingen verschillende functies hebben gehad. Iedere versterking of *oppidum* zal dus goed onderzocht moeten worden alvorens er met enige mate van betrouwbaarheid een functie aan toegedicht kan worden.

Desondanks zijn er dankzij het intensieve onderzoek van Keltische versterkingen en de Kelten in het algemeen natuurlijk wel aanknopingspunten. Ook moet er rekening mee gehouden worden dat combinaties van functies mogelijk en zelfs waarschijnlijk zijn en dat functies en de intensiteit van gebruik door het jaar heen niet constant hoeven te zijn.

Sociaal-economische betekenis

Met betrekking tot de sociaal-economische betekenis is het van belang om een onderscheid te maken tussen de zeer grote en (proto-) urbane *oppida*, zoals de Titelberg, Bibracte, Manching, Alesia, en de middelgrote en grote. Voorts hangt de betekenis natuurlijk weer samen met functies. Tenslotte is 'betekenis' een relatief begrip. Betekenis voor wie? Voor ons als archeologen? Voor de Keltische elite? Voor de Romeinen? Of voor de arme boer?

Mogelijke functies van oppida en versterkingen

Functie	Archeologische indicatoren
Nederzetting (van klein tot zeer groot)	gebouwen, kuilen, waterputten, gebruiksvoorwerpen van klei, steen, metaal, glas, hout en been, afval, (...)
Centrum van uitwisseling	importproducten (zoals wijn-gerelateerde objecten), munten, prestigeobjecten, (...)
Centrum van ambachtelijke productie	halffabrikaten (van bijv. ijzer of glas), ovens, werkplaatsen, (...)
Verblijfplaats van elite	luxe objecten (metaal, wijn-gerelateerd), prestigieuze architectuur, concentraties van rijke vondsten, beeldhouwwerk, (...)
Vluchtburcht (mens en vee)	(zeer) weinig vondsten, niet-substantiële architectuur, (...)
Opslag- en redistributieplaats	silo's, spiekers, marktplaats, concentraties goederen/objecten
Ritueel/religieus centrum	rituele gebouwen (tempels), rituele deposities, beeldhouwwerk, (...)
Legerkamp	wapens, kleding toebehoren, paardenbeslag, (...)

Het mag echter duidelijk zijn dat in de ijzertijd de grote (proto-) urbane *oppida* de plaatsen waren waar de Keltische elites hun macht consolideerden en uitoefenden (13). Middels het cliënteel systeem werden van hieruit afhankelijkheidsrelaties onderhouden tussen bijvoorbeeld de aristocratie en ambachtslieden en handelaren. Vooral de controle van de lange afstandshandel, de metaalindustrie en het muntwezen was voor de elite een belangrijk middel om hun positie te versterken. In het bijzonder leende de uitwisseling van prestige-goederen, zoals mediterrane importen, zich hier voor. De Keltische versterkingen lijken in het noorden van Gallië uiteen te vallen in een kleine groep grote (proto-) urbane versterkingen en een grote groep versterkingen zonder urbane kenmerken, die misschien wel voornamelijk diende als vluchtburcht (14).

Hoogteversterkingen in België

Men schat dat er ongeveer 20.000 tot 30.000 *hillforts* in Europa aanwezig zijn (15). Een groot deel daarvan zijn Keltisch en bevinden zich op het Europese vasteland. Zoals reeds aangegeven bevinden zich in de Lage Landen niet zoveel Keltische versterkingen, en zeker geen hele grote. In Nederland ontbreken ze zelfs geheel. In België bevinden er zich minstens 22 ijzertijdversterkingen (maximaal 36), waarvan de meeste in de Ardennen zijn gelegen, maar er zijn ook vijf versterkingen in Vlaanderen. De versterking

IJzertijd versterkingen in Vlaanderen

Site	Provincie	Oppervlak	Datering
Kemmelberg	West-Vlaanderen	3 ha	vroege-midden ijzertijd
Kesselberg	Vlaams-Brabant	5 ha	vroege-late ijzertijd
Kooigem	West-Vlaanderen	4,5 ha	vroege-midden ijzertijd
Caestert (Kanne)	Limburg	35 ha	midden-late ijzertijd, Gallo-Romeinse periode
Asse (Borgstad)	Vlaams-Brabant	42 ha	vroege-midden IJzertijd?

op het plateau van Caestert is tot op heden met een omvang van 35 ha één van de grootste. De algemene indruk is dat de versterkingen in België kleiner en eenvoudiger zijn dan de versterkingen in de rest van Europa.

De versterking van Caestert

Van 1973 tot 1975 zijn er een dertigtal smalle proefsleuven gegraven doorheen de wallen en grachten in het noorden en zuiden van de versterking. In 2008 en 2010 zijn enkele van deze sleuven opnieuw bestudeerd en zijn er ook een aantal nieuwe sleuven gegraven, gebaseerd op de analyse van oude opgravingsgegevens en op magnetometrisch onderzoek. Op grond van alle informatie die we nu van de versterking hebben kan een algemeen beeld van de opbouw worden gepresenteerd.

Het plateau van Caestert, gezien vanaf de omwalling (foto K. Vandevorst)

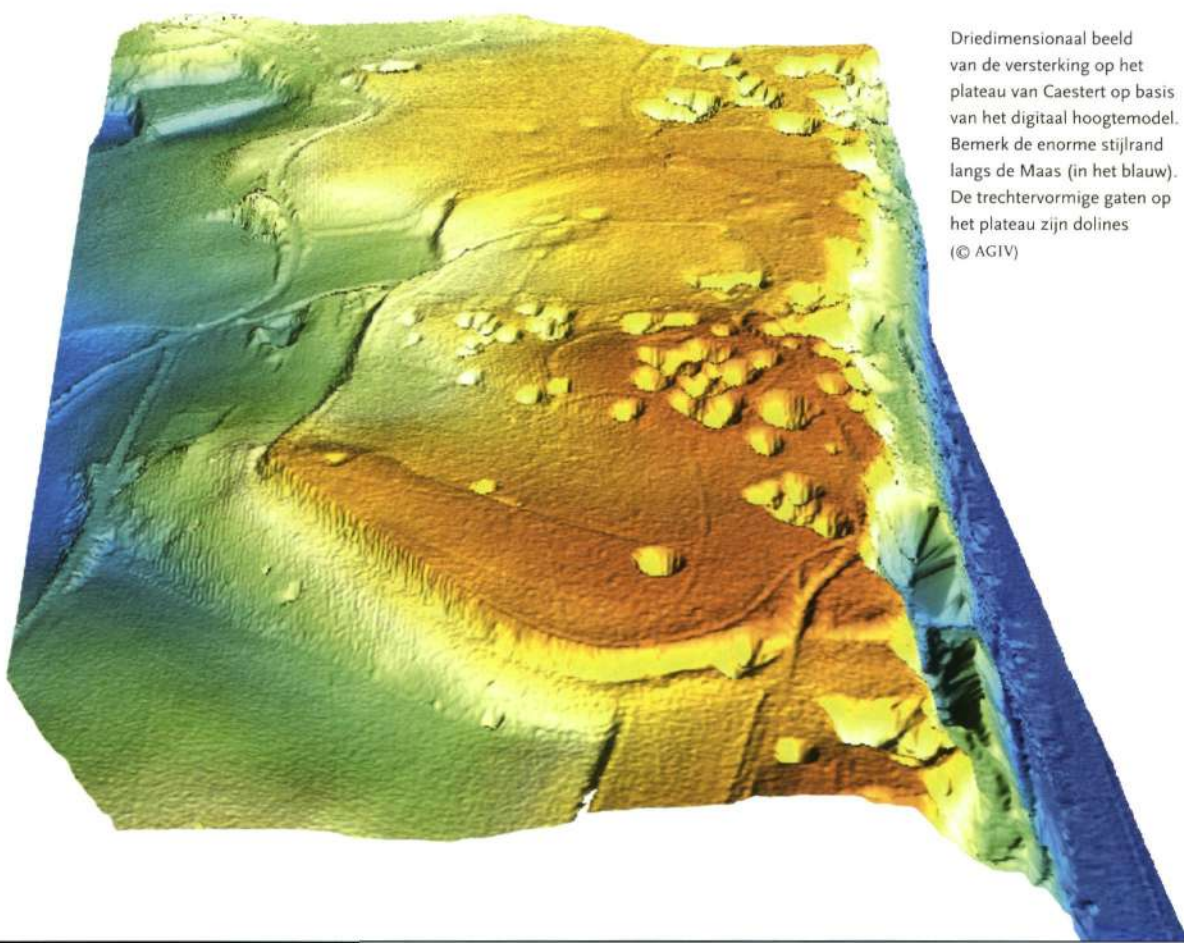

Locatie

In vakterminologie is de versterking op het plateau van Caestert een zogenaamde *bord de plateau*. Het ligt aan de rand van een hoog plateau en is aan drie zijden (noord, oost en zuid) afgesloten door walen en grachten. Aan de oostkant is er een 60 meter hoge steilrand en aan de westkant een natuurlijk helling die steiler is gemaakt (er is een talud gevormd) en waarvoor een gracht is uitgegraven.

Het intekenen van het profiel van een oude proefsleuf (uit de jaren '70 van vorige eeuw) die opnieuw werd vrij gelegd tijdens recent onderzoek
(foto M. Verhoeven)

Driedimensionaal beeld van de versterking op het plateau van Caestert op basis van het digitaal hoogtemodel. Bemerkt de enorme stijrand langs de Maas (in het blauw). De trechtervormige gaten op het plateau zijn dolines
(© AGIV)

Naast de Caestertweg is de omwalling nog duidelijk in het landschap aanwezig
(foto K. Vandevorst)

Ingangen

De versterking was toegankelijk via smalle doorgangen in het noordwesten en zuiden. De noordwestelijke doorgang (vandaag nog steeds de Caestertweg, een holle weg) bevindt zich tussen twee naar binnen gebogen wallen en is ongeveer 15 m lang en 2,5 m breed. Er is op deze plek geen archeologisch onderzoek verricht, maar hoogstwaarschijnlijk was deze ingang beschermd via houten en/of stenen muren, houten deuren en mogelijk een poortgebouw. De ingang in het zuiden van de versterking (de Oude Luikerweg) was tevens smal (1,40 m), langgerekt (ca. 37 m) en naar binnen gebogen. Aan de westkant bevond zich een stevige palissade, afgaande op de aangetroffen rij grote paalgaten. De palissade was wellicht verbonden met een poortgebouw. In het noorden van de versterking is geen ingang aangetroffen, maar mogelijk bevond deze zich juist buiten het voor onderzoek toegankelijke gebied.

De opmeting van een rij verbrande palen die wijzen op de aanwezigheid van een palissade langs de gracht
(foto M. Verhoeven)

Wallen, grachten en talud

De versterking op het plateau van Caestert is herkenbaar aan de wallen en een talud in het westen en zuiden. De ervoor liggende grachten

VERBRANDE WALLEN?

In veel gevallen zijn gedeelten van de wallen verbrand, soms zelfs zo zwaar dat de stenen zijn verglaasd. Sinds de 18de eeuw wordt de reden hiervan betwist. Zoals Ralston (1) uiteenzet, zijn er verschillende verklaringen gegeven, waarbij de zwaar verbrande wallen veroorzaakt zouden zijn door blikseminslagen, vulkanische activiteit of rituele vuren. Dit lijkt allemaal weinig waarschijnlijk. Het is nu wel duidelijk dat het hier niet om een natuurlijk fenomeen gaat, maar om een menselijk ingrijpen. Tegenwoordig zijn er twee hypothesen. Een eerste gaat er van uit dat de verbrande wallen het gevolg zijn van vernielingen door vijandelijke aanvallen. Een tweede hypothese stelt dat de verbranding een door de bouwers opzettelijke en gecontroleerde activiteit was om zo een zeer stevige wal te maken.

Experimenten (2) hebben aangetoond dat vooral de aanwezigheid van hout in de wallen bijdragen tot het versmelten van materiaal. Voorts bleek dat aangestoken muren (door middel van brandstapels tegen de buitenkant) binnenin minstens 21 uur bleven doorsmeulen. De verglazing blijkt sterk te verschillen van de ene plaats tot de andere en het volume van de verglaasde kernen is zeer klein in vergelijking met de massa van de wallen.

Verbrand hout van een *murus gallicus* in een oude proefsleuf (uit 1975) in het zuiden van de versterking (foto H. Roosens)

De verglaasde zones worden vooral aan de achterzijde van de wal aangetroffen. Deze laatste observaties doen het onwaarschijnlijk lijken dat het om een versterkingstechniek gaat. Aan de andere kant wordt gesuggereerd dat verbrand hout in wallen het resultaat zou kunnen zijn van het opzettelijk verkolen van hout om het beter bestand te laten zijn tegen verrotting. Tot op heden is er dus geen definitief antwoord op het raadsel van de verbrande en versmolten wallen.

Voor iedere vindplaats afzonderlijk zal moeten worden bestudeerd wat de meest realistische optie is. In het geval van de zuidoostelijke omwalling van de versterking te Caestert kan verondersteld worden dat er sprake was van opzet van de bouwers. Ten eerste is het moeilijk voor te stellen hoe een vijandelijke brand tot zeer diep in de wal in totale verkoling van hout en in zeer zware verbranding van leem kan leiden. Hiervoor moet zeer veel brandbaar materiaal zijn aangebracht op de wal, dat dan bovendien zeer lang moet hebben gebrand. Aangezien verondersteld kan worden dat de versterking tijdens het gebruik ervan niet dicht was bebost – juist vanwege brandgevaar, maar ook vanwege uitzicht en het maken van open ruimte voor activiteiten en bewoning – is het de vraag waar al dat brandbaar materiaal dan vandaan kwam. Ten tweede: het houten raamwerk diende om de wal stevigheid te verlenen en voor erosie te behoeden. Een probleem daarbij moet echter geweest zijn dat hout op een gegeven moment verrot. Zo ontstaan er gaten in de constructie, waardoor het aarden lichaam onstabiel wordt, inzakt en erodeert. Echter, door het hout van een raamwerk *in situ* in brand te steken verkoold het, zodat wel brozer wordt, maar niet meer verrot. Bovendien wordt de leem binnen en rondom het raamwerk gebakken, waardoor een zeer stevige en stabiele constructie ontstaat. Zo stevig zelfs dat na minimaal 2000 jaar de constructie nog gedeeltelijk overeind staat!

(1) RALSTON I., *Celtic fortifications*, Brimscombe Port, 2006, p. 143-163.

(2) *Ibidem*, p. 157-163.

Profiel van de meest noordelijke gracht uit de ijzertijd
(foto M. Verhoeven)

zijn, met enige moeite, waarneembaar als ondiepe langgerekte depressies. In totaal heeft het verdedigingssysteem een lengte van ca. 1500 m. In het algemeen is het verdedigingssysteem van buiten naar binnen opgebouwd uit: een gracht (tot 3 m diep en 10 m breed), een smal (tot 5 m breed) plateau met houten palissade en een aarden wal. In het zuiden bestond de wal uit een (verbrand) houten skelet dat was opgevuld en afgedekt met grind en leem. In het westen en zuidwesten is de versterking een tot 5 m hoog en steil talud, met daarvoor een gracht.

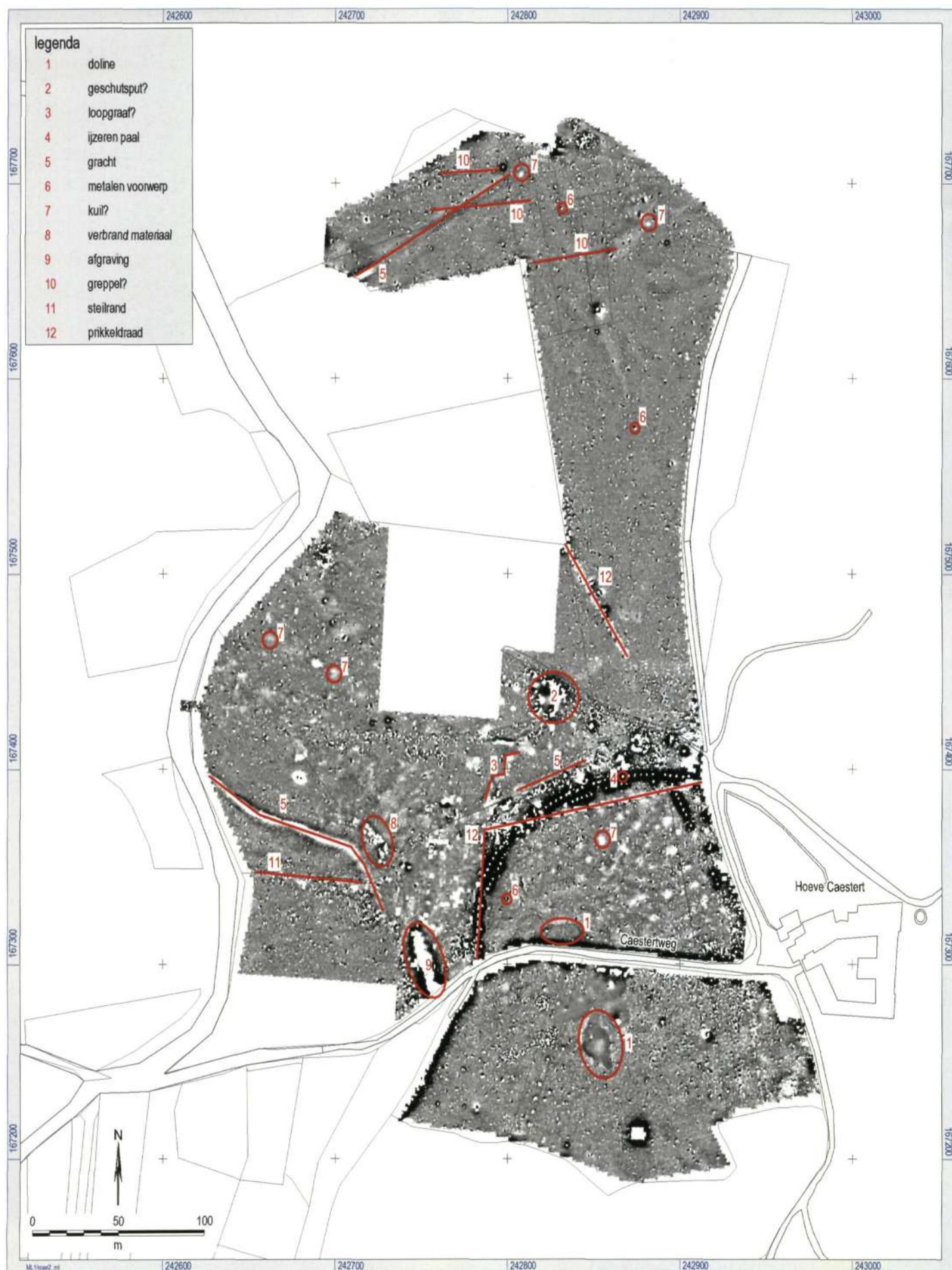
Dit talud is ontstaan door het natuurlijk aanwezige reliëf te wijzigen. Dat wil zeggen dat een reeds aanwezige helling 'afgeschuind' is, zodat een schuine en hoge hindernis ontstond.

Steilrand

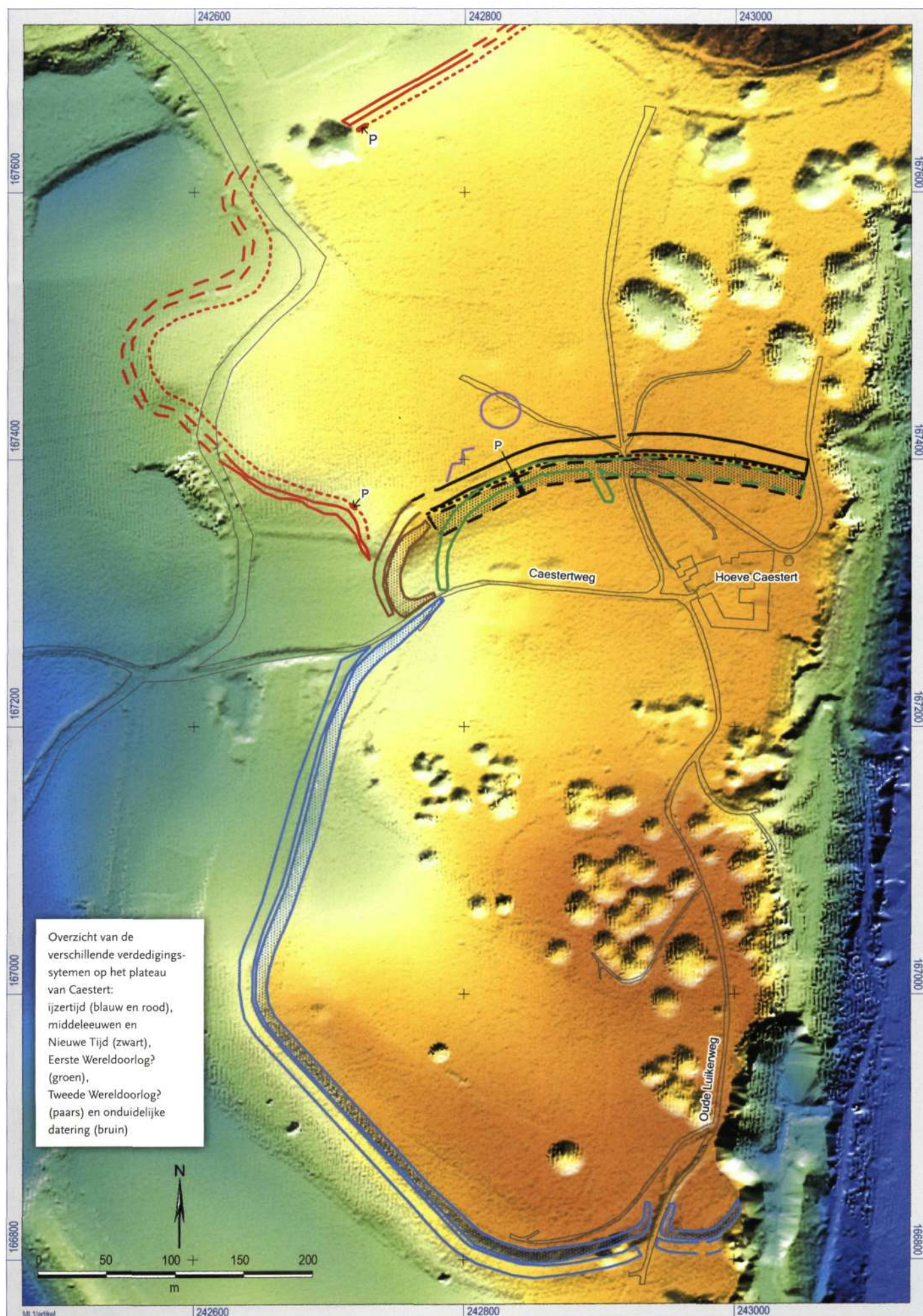
Het oosten van het plateau van Caestert wordt begrensd door een enorme, circa 60 m hoge steilrand. Deze natuurlijke barrière is ontstaan door insnijding van de Maas, die er direct ten oosten van ligt. Vanzelfsprekend waren grachten en wallen hier niet nodig. Ongetwijfeld was de aanwezigheid van deze afgrond een belangrijke reden om juist daarlangs een vesting te bouwen. In feite is het plateau van Caestert van nature heel geschikt voor het aanleggen van een versterking.

Binnenterrein

In de noordelijke helft van de versterking, daar waar geen bos aanwezig was, is ongeveer 10 ha vlakdekkend onderzocht aan de hand van magnetometrie (16). Middels deze techniek is het namelijk mogelijk sporen in de ondergrond te detecteren waarvoor aan het oppervlak geen enkele aanwijzing is. Het onderzoek was succesvol; in het noordwesten en uiterste noorden werden er duidelijke signalen gemeten die op grondsporen wezen. Boringen, maar vooral proefsleuven op deze locaties hebben aangetoond dat er op deze plaatsen ca. 2 m diepe en 8 m brede grachten en ook palissades aanwezig waren. Dit bevestigde voor het eerst het vermoeden de versterking zich ten noorden van de nog gedeeltelijk zichtbare wallen voortzet. De versterking bestaat dus eigenlijk uit twee delen, die bij de ingang in het westen (juist ten noorden van de Caestertweg) bij elkaar kwamen. Hiermee komt de totale omvang van de versterking op ongeveer 35 ha, in plaats van de reeds bekende 20 ha. Behalve deze resten van verdedigingswerken zijn er geen duidelijke sporen van gebouwen aangetroffen, maar mogelijk wel van (afval?)putten. Afwezigheid van bewijs betekent niet automatisch afwezigheid van archeologische sporen, maar tot nu toe hebben we geen aanwijzingen voor de aanwezigheid structuren zoals huizen, stallen, werkplaatsen en rituele gebouwen. Was het binnenterrein van de versterking grotendeels leeg?

Resultaten en interpretaties
van het onderzoek met de
magnetometer

Fasering

De meerwaarde van het recente onderzoek is ondermeer de informatie die is verkregen met betrekking tot fasering en interne structuur. De uitgevoerde radiokoolstofdateringen wijzen er op dat de oudste versterking uit de midden ijzertijd misschien op het noorden van het plateau van Caestert lag.

Het grootste zuidelijke deel zou er dan later, in de late ijzertijd, aan zijn toegevoegd. Het is echter ook mogelijk dat de dateringen uit de midden ijzertijd te wijten zijn aan het gebruik van 'oud hout' in de late ijzertijd.

Bovendien is de aansluiting tussen deze twee 'systemen' onduidelijk, omdat er zich op die locatie ook nog twee relatief recente verdedigingssystemen bevinden. Eén systeem van gracht en wal van leem en maasgrind dateert waarschijnlijk uit de middeleeuwen of later, vanwege een de aanwezigheid van pollen die pas na 1000 na Chr. regelmatig voorkomen, zoals korenbloem, boekweit en rogge. Bovenop deze wal werden de resten van een dubbel ijzeren hekwerk aangetroffen. Waarschijnlijk maakte dit deel uit van een verdedigingslinie ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Zo is het bekend dat het kasteel Caestert in de Eerste Wereldoorlog door de Duitsers werd gebruikt voor grensbewaking. Deze bevindingen omtrent relatief recente defensieve structuren waren onverwacht en tonen nogmaals het belang aan van moderne onderzoekstechnieken (magnetometrie) en vooral de combinatie van verschillende methoden (magnetometrie, radiokoolstofdateringen, pollenonderzoek, boringen en proefsleuven).

Vondsten

Ondanks het feit dat er meer dan 30 sleuven zijn gegraven en er in totaal een oppervlak van 25.000 m² met een metaaldetector is afgezocht, zijn er slechts zeer weinig vondsten gedaan.

Enkele werktuigen van vuursteen, zoals schrabbers, geven aan dat uit het plateau van Caestert waarschijnlijk reeds in het neolithicum werd bewoond. Het overige vondstmateriaal betreft vrijwel uitsluitend aardewerkscherven. Het merendeel van het aardewerk uit de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd is gevonden in grachtvullingen in het noorden van de versterking. Enkele kleine scherfjes uit de ijzertijd zijn hoofdzakelijk in enkele sleuven in het zuiden aangetroffen. Het betreft vrij grof handgevormd en zacht-gebakken aardewerk met een overwegend roodbruine tot bruine kleur. Er zijn ook nauwelijks metalen voorwerpen aangetroffen. Behalve een loden spinklosje en een loden gewichtje uit de middeleeuwen of Nieuwe Tijd is er één romeinse munt gevonden, te dateren tussen 149-183 na Chr.

Datering

Een aantal in het zuiden aangetroffen geheel verkoolde balken zijn in 1975 dendrochronologisch onderzocht. Uit de jaarringtelling (dendrochronologie) kwam naar voren dat de kaptijd van de monsters in 57 v. Chr. geplaatst kan worden, dat wil zeggen op de overgang van de ijzertijd en de Romeinse tijd (17). Dit was de periode van de Gallische Oorlogen en heeft sommigen doen vermoeden dat de versterking op het plateau van Caestert te identificeren zou zijn met *Atuatuca*.

Scherfjes van handgevormde aardewerk uit de ijzertijd
(foto M. Verhoeven)

Echter, in 1980 zijn dezelfde monsters opnieuw gedateerd, met nieuwe en betere callibratiecurves en/of technieken. In plaats van 57 v. Chr. kwam er nu 31 v. Chr. als kapdatum. Dat wil zeggen dat het hout nu in de vroege Romeinse tijd werd gedateerd (18). Een extra dendrochronologisch onderzoek op de oude monsters in 2008 heeft de dateringen niet kunnen bevestigen of ontkennen omdat de hout-monsters te slecht bewaard waren.

Er zijn een aantal fragmenten houtskool gedateerd aan de hand van de radiokoolstof dateringsmethode. Dit is een radiometrische datering waarmee de ouderdom van organisch materiaal wordt bepaald aan de hand van de vervaltijd van de isotoop koolstof-14. De dateringen geven aan dat de oudste versterking op het plateau van Caestert tussen ca. 200 en 40 v. Chr. werd gebouwd en gebruikt, dat wil zeggen in de periode Late ijzertijd – begin

Gallo-Romeinse tijd. Twee dateringen uit de midden ijzertijd duiden wellicht op een nog vroeger gebruik, maar kunnen ook te wijten zijn aan het zogenaamde 'oud hout effect'. Dit wil zeggen het gebruik maken van 'oude' bomen voor de bouw van wallen, waardoor er een discrepantie is tussen de ouderdom van het gebruikte materiaal en de ouderdom van de structuur waar dit materiaal in werd verwerkt.

In de verbrande wal in het uiterste zuiden van de versterking zijn een aantal monsters genomen van verbrande leem voor een archeomagnetische datering (19). Helaas is de *range* van deze datering, 360 v. Chr. – 520 na Chr. (midden ijzertijd – vroege middeleeuwen) zeer ruim, waardoor de datering niet bruikbaar is. De te grote *range* wordt wellicht veroorzaakt door de versturende werking van wortels in de verbrande leem die is verzameld.

ARCHEOMAGNETISME

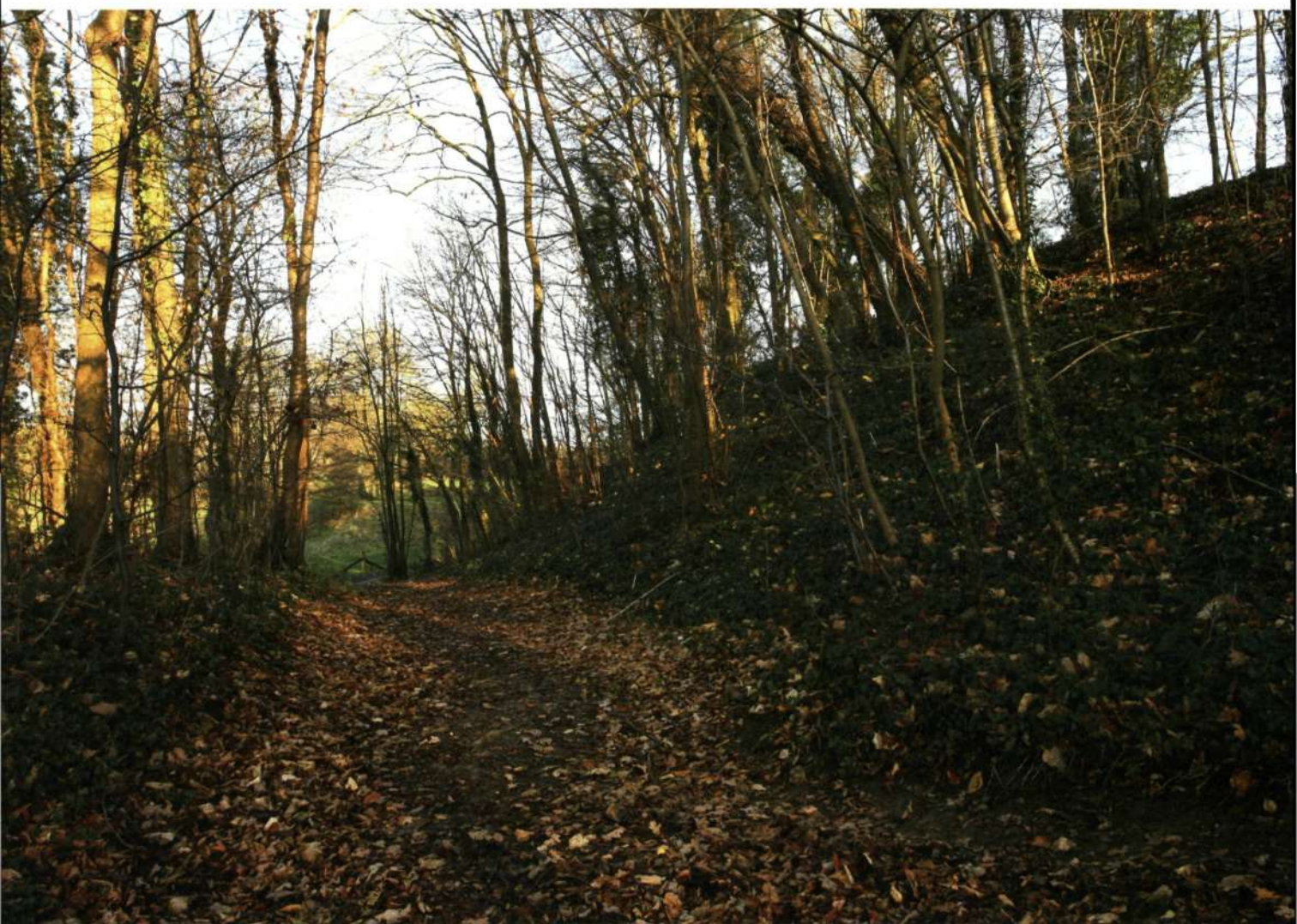
Archeomagnetisme is gebaseerd op het feit dat het aardmagnetisch veld niet steeds dezelfde oriëntatie behoudt, maar varieert in de tijd. Magnetische velden uit het verleden kunnen bewaard zijn in archeologische objecten, sedimenten en magnetische mineralen. Het gaat met name om gebakken klei. Kleimineralen bevatten magnetische ijzeroxiden zoals hematiet of magnetiet. Bij verhitting (van 650-700 °C) verliezen deze oxiden hun magnetische eigenschappen en nemen ze de magnetische richting en intensiteit aan van het op dat moment heersende aardmagnetische veld. Bij afkoeling behouden ze deze eigenschappen. Dit gefixeerde magnetisme noemt men thermoremanent magnetisme (TRM). Aangezien dit vaak bij archeologische vondsten waargenomen kan worden (ovens, aardewerk, bakstenen), wordt ook vaak gesproken van archeoremanent magnetisme. De gemeten TRM waarden worden vergeleken met gedateerde sequenties van de variaties in het paleomagnetische veld (ijkcurven).

Een vereiste voor archeomagnetische datering is dus dat het materiaal sterk verhit is geweest, wat de toepassing beperkt tot verbrand materiaal. De gemeten monsters mogen na de verbranding/het bakproces niet verplaatst zijn geweest en de metingen moeten *in situ* gebeuren. Vooral met ovens zijn goede resultaten te behalen.

Er zijn een aantal beperkende factoren met betrekking tot archeomagnetische datering. Ten eerste, is de nauwkeurigheid zelden beter dan 5%. Ten tweede, moeten er – door regionale variaties in het aardmagnetische veld – lokale ijkcurven aanwezig zijn. Ten derde vertonen bestaande ijkcurven soms 'knopen', waardoor dateringen onzeker worden. Ten vierde, moeten er relatief veel monsters worden genomen.

Het nemen van stalen voor paleomagnetische datering (foto M. Verhoeven)

De omwalling uit de ijzertijd is op sommige plaatsen op het plateau nog zeer goed bewaard (foto K. Vandevorst)

Besluit

Het recent onderzoek op het plateau van Caestert heeft belangrijke aanwijzingen opgeleverd over de aanwezigheid, aard en datering van een versterking uit de ijzertijd. Onverwacht en opzienbarend was de ontdekking dat de versterking veel groter was dan bekend (ongeveer 35 ha), waardoor het één van de grootste verdedigingswerken uit deze periode op Belgisch grondgebied is. Voorts werd vastgesteld dat er in feite vijf verschillende verdedigingssystemen aanwezig waren op het plateau, te dateren in de midden- en late ijzertijd/begin Gallo-Romeinse tijd (ca. 475-40 v. Chr.), middeleeuwen – Nieuwe Tijd (ca. 450-1800 na Chr.) en de Eerste Wereldoorlog.

De identificatie met *Atuatuca* kan tot op heden niet worden bewezen, onder andere vanwege de onduidelijkheden met betrekking tot de dendrochronologische dateringen en de ruime marge van de radiokoolstof dateringen. De schaarsheid aan metalen vondsten, die men toch zou verwachten in het geval een Romeinse militaire bezetting, kan een belangrijke aanwijzing dat de locatie elders gezocht

moet worden. Anderzijds is het terrein mogelijk al sinds lange tijd (illegaal) afgespeurd met metaaldetectoren, waardoor archeologische vondsten zijn verdwenen. Bovendien resulteert een tijdelijk Romeins legerkamp niet automatisch in de 'neerslag' van veel vondsten. Verder geldt dat, hoewel er een relatief groot gebied is onderzocht, er ook nog veel oppervlak van de site niet is onderzocht, vooral de zones met moeilijk toegankelijk dicht bos. De identificatie met *Atuatuca* blijft dus een mogelijkheid. Men dient zich echter wel te realiseren dat het archeologisch aantonen van een historische gebeurtenis in de meeste gevallen een zeer moeilijke opdracht is. Ten eerste is het maar de vraag hoe betrouwbaar de gebeurtenis is beschreven. Ten tweede, moeten er zeer nauwkeurige en eensluidende dateringen voorhanden zijn. Nieuwe monsters voor dendrochronologisch onderzoek zouden hiertoe wellicht kunnen bijdragen omdat aan de hand hiervan in principe tot op een jaar nauwkeurig kan worden gedateerd. Ten derde, dienen zulke dateringen gekoppeld te kunnen worden aan archeologische resten die rechtstreeks in verband staan met een historische

gebeurtenis, in dit geval een romeins legerkamp. Dateringen zonder dergelijke context, en andersom, zijn niet betrouwbaar voor de gewenste reconstructie. Tenslotte dient de relatie tussen archeologische overblijfselen en de historische gebeurtenis duidelijk te zijn, er moet uitgesloten kunnen worden dat de resten ergens anders aan zijn te wijten.

Het plateau van Caestert blijft evenwel een plek met een grote rijkdom aan resten die getuigen van een gevarieerde geschiedenis: de enorme versterking uit de ijzertijd, een vierkantshoeve, een kasteel en mergelgroeven. Bovendien maken de spectaculaire ligging en de weelderige natuur het tot een bijzonder stukje landschap. De ganse site verdient dan ook een bescherming, zowel boven- als ondergronds.

Marc Verhoeven is als senior projectleider werkzaam bij RAAP Archeologisch Adviesbureau.

Eindnoten

(1) Dit onderzoek vond plaats in opdracht van het agentschap Onroerend Erfgoed (het voormalige agentschap Ruimte en Erfgoed) en werd uitgevoerd door RAAP Archeologisch Adviesbureau. Het artikel is gebaseerd op twee adviesrapporten: VERHOEVEN M., *Studieopdracht naar een archeologische evaluatie van het plateau van Caestert* (Riemst, prov. Limburg), (RAAP-rapport 1769), Weesp, 2008; VERHOEVEN M., *Een aanvullende archeologische evaluatie en waardering van het plateau van Caestert* (Riemst, provincie Limburg), (RAAP-rapport 2162), Weesp, 2010. Zie ook: VERHOEVEN M., *De IJzertijd versterking op het plateau van Caestert* (provincie Limburg, België), in LUNULA *Archaeologia protohistorica* XVII, 2009, p. 207-212; VERHOEVEN M., *De IJzertijd versterking op het plateau van Caestert* (Kanne-Riemst), in VANDERBEKEN T. (ed.), *ZOLAD 2005-2009, Tentoonstellingsbundel*, Riemst, 2010, 23-29. Zie verder: ROSENS H., *Kanne: oude vesting*, in *Archeologie*, 2, 1973, p. 97; *Oude versterking te Kanne-Caster*, in *Archaeologia Belgica*, 177, 1975, p. 32-36; *Kanne: oude versterking*, in *Archeologie*, 1975-2, 1975, p. 89; *De oude versterking te Caster*, in *Archaeologia Belgica*, 186, 1976, p. 54-58; VAN IMPE L., *Pre- en protohistorische versterkingen*, in *Archeologie*, 2, 1975, p. 100.

(2) BATS H., *Het plateau van Caestert. Een monumentaal landschap op de grens van twee landen en drie provincies*, in *M&L*, jg.8, nr. 4, 1989, p. 4-25.

(3) De boerderij en de resten van het kasteel bevinden zich op het grondgebied van Wallonië.

(4) In algemene zin wordt er vaak over de Kelten gesproken. Men dient zich echter te realiseren dat er in werkelijkheid niet één volk, maar een associatie van verschillende gemeenschappen was.

(5) Zie p. 147-157 en p. 194-206, in: HUNINK V., *Caesar's oorlog in Gallië*. Vertaling van Caesar's *bello Gallico*, Amsterdam, 1997.

(6) NOUWEN R., *Atuatuca, hart van de 'civitas Tungrorum'*, in *Het Oude Land van Loon* 46, 1991, p. 177-220; TRIPS E.J., *Het vraagstuk Atuatuca*, in *Limburg*, 45, 1966, p. 37-67; VANVINCKENROYE W., *Über Atuatuca, Cäsar und Ambiorix*, (*Acta Archaeologica Lovaniensia*,13), 2001, p. 63-67; WANKENNE A., *Enfin Atuatuca!*, in *Les études classiques*, 45, 1977, p. 63-66; WEEKERS J., STEVENS J., PEUMANS, J., *Riemst en zijn verleden*, Riemst, 1991.

(7) BATS H., *op.cit.*, p. 13.

(8) *Commentarii de bello Gallico*, 5.32.2.

(9) COLLIS J., *Oppida: earliest towns north of the Alps*, Sheffield, 1984; CUNLIFFE B. en ROWLEY T. (ed.), *Oppida in barbarian Europe*, in *BAR Supplementary Series*, 11, 1976; FICHTL S., *La Ville Celtique: Les oppida de 150 av. J.-C. à 15 ap. J.-C.*, Parijs, 2005, p. 21-23; HASELGROVE C., *The age of enclosure: Later Iron Age settlement and society in northern France*, in HASELGROVE C. en MOORE T. (ed.), *The Later Iron Age in Britain and beyond*, Oxford, 2007, p. 492-522; MÖLLERS S., SCHLÜTER W. en SIEVERS S. (ed.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, 9, 2007, p. 73-85; RALSTON I., *Celtic fortifications*, Brimscombe Port, 2006. Zie ook p. 18-37, in *Archäologie in Deutschland*, nr. 2, 2010.

(10) FICHTL S., *op.cit.*

(11) Voor overzichten zie: BONNENFANT P. P., CAHEN-DELHAYE A., MATTHYS A., PAPELEUX J. en VANDEVELDE P., *Keltische versterkingen in Wallonië*, Brussel, 1988; CAHEN-DELHAYE A., *Fouilles récentes dans les fortifications de l'Age du Fer en Belgique*, in CAHEN-DELHAYE A., DUVAL A., LEMAN-DELERIVE G. en LEMAN P. (ed.), *Les Celtes en Belgique et dans le Nord de la France. Les fortifications de l'Age du Fer*, *Revue du Nord*, 1984, p. 151-165; CAHEN-DELHAYE A., *Les fortifications Hallstattiennes et du début de la Tène dans le Bassin Mosan*, in JOCKENHÖVEL A. (ed.), *Ältereisenzeitliches Befestigungswesen zwischen Maas/Mosel und Elbe*, Münster, 1999, p. 16-48; MERTENS J., *Forteresses de l'Age de Fer en Belgique*, in *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 25, 1986, p. 6-11.

(12) Zie o.a. FICHTL S., *op.cit.*

(13) Zie bijvoorbeeld BRANDT J., *Landmarken im politische Raum: Höhenbefestigungen als ethnische oder soziopolitische Konstrukte*, in MÖLLERS, SCHLÜTER en SIEVERS, 2007, *op.cit.*, p. 73-85.

(14) ROYMANS, 1990, *op.cit.*; ROYMANS N., *Understanding social change in the Late Iron Age Lower Rhine region*, in HASELGROVE en MOORE, *op.cit.*, p. 478-491.

(15) RALSTON I., *op.cit.*, p. 16.

(16) Bij een zogenaamd magnetometrisch onderzoek worden verstoringen van het aardmagnetisch veld gemeten. Dicht bij het aardoppervlak vertoont het aardmagnetisch veld afwijkingen. Op welke manier het aardmagnetisch veld verstoord wordt, is afhankelijk van de magnetische eigenschappen van de bodem en de zich hiervan onderscheidende archeologische resten die zich hierin bevinden. Met deze methode kunnen archeologische resten zoals grachten, kuilen, sloten en muurfunderingen tot ca. 2 m beneden maaiveld in kaart worden gebracht. Een dergelijk onderzoek kent echter zijn beperkingen. Zo kunnen bijvoorbeeld kabels, leidingen en prikkeldraad het magnetisch veld erg verstoren, zodat de in verhouding kleine afwijkingen die veroorzaakt worden door archeologische structuren, niet meer herkenbaar zijn. In het algemeen geldt dat de resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd in de vorm van *greyscale plots*. Op deze plannen zijn de meest extreem gemeten waarden zwart of wit. Veelal wordt dit veroorzaakt door de aanwezigheid van metaal en andere moderne verstoringen. Archeologische sporen zijn meestal zichtbaar als lichtgrijze verkleuringen.

(17) HOLLSTEIN E., *Dendrochronologische Datierung von Hölzern aus der Wallanlage von Kanne, Caster*, in *Archaeologia Belgica*, 186, 1976, p. 60-62; *Mitteleuropäische Eichenchronologie. Trierer dendrochronologische Forschungen zur Archäologie und Kunstgeschichte*, in *Trierer Grabungen und Forschungen*, 11, 1980, p. 61-70.

(18) Zie ook NOUWEN R., 1991, *op.cit.*

(19) ERVYNCK A., DEGRYSE, P., VANDENABEELE, P. en VERSTRAETEN, G., *Natuurwetenschappen en archeologie: methode en interpretatie*, Leuven/Den Haag, 2009.

Summary

THE GREEN IN SINAAI. A PLACE WITH HERITAGE VALUE

Sinaai has been known as a toponym since at least 1219. At that time the countess of Flanders donated some 8 hectares of rough land, the proceeds of which were to support the priests of the church in Sinaai.

The unclear rights of ownership of the grounds throughout the centuries led to an argument by the serving priest in the 19th century. This resulted in an agreement between the church authorities and the local council. The green was to remain public property and as compensation for the missing proceeds for the church, a donation in funds was made.

During the 17th and 18th century the church of Sinaai received the proceeds of the green and graveyard. Grass had been sown and trees planted on both lots. The trees were sold when ready for felling or the fruits, like nuts, were being sold to the highest bidder. The grassland was also leased out and put under hay and then grazed, or just grazed. Until the 20th century the grazing was done by sheep. The practice of planting trees on the green with a view to sell was continued by the local council in the 19th century. In the second half of the 20th century this custom was discontinued and ornamental trees were planted.

When the French Republic was founded and the southern Netherlands were taken over by its troops, the custom also arose to plant 'freedom trees' on a local central place. It cannot be established with certainty when the freedom tree on the green in Sinaai was planted, but seen its girth one can safely assume the tree is of a respectable age.

"TO RESEMBLE HISTORICAL REALITY AS MUCH AS POSSIBLE".

EMIEL VAN AVERBEKE AND THE 'RE-CREATION' OF THE RUBENS HOUSE

In 1610 Peter Paul Rubens acquired a house with a parcel of land at the Wapper in Antwerp. In the following years he had the house rebuilt and extended with a studio, a porch and a pavilion. Until the mid 18th century the house remained virtually unchanged. Between 1763 and 1840 however it was rebuilt in such degree that little was left, except for the porch and the garden pavilion. In 1877, a Rubens year, the city of Antwerp set out to acquire the Rubens House in order to restore its former glory. In 1880 a first bid was made, but the owner did not accept it. When a second attempt to acquire the Rubens House failed in 1908, the city decided to build a replica for the 1910 world exhibition in Brussels. The plans were designed by the architect Henri Blomme. His highly imaginative replica was widely applauded by the public, but was destructively criticized by Paul Buschmann, the curator in chief of the Antwerp Royal Museum of Fine Arts. According to Buschmann too little traces of the original house had been preserved to enable a historical reconstruction. He therefore advised the city only to restore the porch and pavilion and to preserve the existing buildings in order to set up a museum, after the example of the Rembrandt House in Amsterdam. As the negotiations with the owner had led to nothing, the city decided in 1931 to expropriate the premises. In 1935, while the expropriation was still going on, the city council ordered the city's master builder Emiel Van Averbeké to draft a proposal for the restoration of the Rubens House. Initially Van Averbeké recommended to restore only the

porch and garden pavilion and to make the existing building into a museum. He rejected a restoration in the style of Blomme. The mayor Camille Huysmans on the contrary was determined to restore the Rubens House in its original state, including the interior. If the experts ignored what the original house had looked like, their goal should be to approach historical reality as close as possible. After the city had acquired the Rubens House in 1937, Van Averbeke was asked to examine the existing buildings for traces of the original house and to demolish all more recent additions. This research could however only make up partially the lack of historical expertise concerning the original house. Still a lot of questions and uncertainties persisted. At the request of Van Averbeke, the city appointed a research committee which was to advise him on the restoration plans. The city council nevertheless kept the ultimate power of decision, in the preliminary phase as well as for the execution. By the end of March 1939 the works began. The city had planned to complete the works by the time of the Rubens commemoration in 1940. With the German invasion on May 10, 1940 the works were suspended but already resumed on June 18, 1940. During the occupation the German military authorities issued a prohibition on all construction works, but an exception was made for the Rubens House. Officers of the *Militärverwaltung* moreover took care of supplying building materials. When in 1942 the city could no longer finance the works, the office for the country's reconstruction (*Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw*) financed all of the remaining works. After the liberation the works were continued so as to be able to inaugurate the Rubens House on July 21, 1946. Until now it had been assumed that Emiel Van Averbeke had to a large extent free choice for the renovation of the Rubens House. In real terms his elbow room was considerably limited by the city council and its research committee.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE CAESTERT PLATEAU

On the Caestert plateau along the river Maas in the province of Limburg, lays a vast fortification dating from the Iron Age. The fortification could possibly be identified as Atuatuca, as described by Caesar in his *Commentarii de bello Gallico*. Atuatuca was a fortress from the Eburon tribe where Caesar billeted his troops during the Gallic war. In 54 b.C. the latter were crushingly defeated by the troops under the command of Ambiorix.

Besides the fortification from the Iron Age, other interesting cultural-historical remains have been preserved above as well as underground: a remarkable, but unfortunately very dilapidated square farmstead from 1686, a major castle mentioned for the first time around 1356 but completely burnt down in 1972, and a vast network of underground marl pits exploited as of the late Middle Ages. This article mainly focuses on the Iron Age fortification.

At first the site was archaeologically examined in the 1970's by means of trial trenches. Because of the scientific importance and the site's archaeological protection, further archaeological research was done in 2008 and 2010.

The fortification could be accessed through narrow passageways to the northwest and south. In general the means of defence (about 1,500 meters long) consist from the outside to the interior of: (1) a moat, up to 3 meters deep and 10 meters wide, (2) a narrow plateau with wooden palisade, (3) earth wall. At the south side the wall consisted of a (burnt) wooden skeleton which was filled and covered with gravel and loam. To the west and southwest was a 5 meters high and steep talus, in front of which lays another moat. The east of the plateau was bordered by a 60 meters high steep face. The area within the walls, moats and steep face (around 35 hectare) has been examined extensively by means of magnetometry (confer text frame) and on a smaller scale, using trial trenches. Apart from the defence works, no other clear traces of buildings were discovered, only of what could possibly have been pits.

Despite the fact that over 30 trenches have been dug and some 25,000 m² have been searched in different zones by means of a metal detector, only very few items have been found. The most significant ones are a few small potsherds of handmade stoneware from the Iron Age.

There was also the unexpected and amazing discovery that the stronghold was much larger than previously suspected (about 35 hectares), making it one of the largest fortifications from this period in Belgium. Furthermore it appeared that there were in fact five different defence systems on the plateau, dating from the Iron Age (late Iron-early Gallo-Roman age, around 200-40 b.C.), Middle Ages-New Ages and WW I. The identification as Atuatuca can at present not be confirmed, among other reasons because of the uncertainty regarding dendrochronological dating and the wide margin of other datings. However, the lack of metal findings, which one would normally expect in case of Roman military presence, is an indication that it would concern another location.

restoration works

In eigen huis /

Restauratie is meer dan nostalgie. Meer dan angstvallig bewaren wat ooit was. Restauratie blaast de pracht van ons erfgoed nieuw leven in en integreert het met de kracht van het hier en het nu. Daarom zijn restauratiewerken ons op het lijf geschreven. We slaan de brug tussen traditie en hightech. We hanteren de meest innovatieve bouwtechnieken, maar we hebben het grootste respect voor het oorspronkelijke karakter van ons erfgoed. Bij Denys beheersen we alle restauratietechnieken en voeren we ze uit met eigen mensen en materieel. Dat is de beste garantie op feilloze kwaliteit binnen de gestelde stricte deadlines.

Foto / De koepel van de monumentale Sint-Pieterskerk in Gent (BE) schittert in zijn oorspronkelijke glorie. Denys restaureerde het interieur van de barokke koepel.

www.denys.com

DENYS